

ভগ্নছবি

শ্রীপরাগকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য

সদানন্দ তৎপুৰ্ণ নিত্যানন্দ, তৎপুৰ্ণ বিত্ত
আৰু আনন্দ। তেওঁলোকৰ সংসাৰ আ
কি আচৰিত সামঞ্জস্য।

অতএৱ নিত্যানন্দ নামটো যে মোৰ
বিষয়ে এতিয়া মই সুনিশ্চিত। কিন্তু ঘৰ

প্রকাশক :

দত্তবৰুৱা এণ্ড কোম্পানী

গুৱাহাটী-৭৮১০০১

প্রথম প্রকাশ :

জুলাই : ১৯৭৭

মূল্য : ২.০০ টকা

মুদ্রণ :

শ্রীগুরু প্রেস,

গুৱাহাটী-৭৮১০১১

ভগ্নছিৰি

সদানন্দ চৌধুৰীৰ পুতেকৰ নাম নিত্যানন্দ চৌধুৰী। ঠিক এনেকুৱা কিবা এটায়ে হ'ব কিজানি। পাহৰিয়ে যাওঁ নহয়। এতিয়া চব পাহৰোঁ। নিজৰ ল'ৰা-ছোৱালীকো কেতিয়াবা ভুল নামেৰে মাতি নিজেই লাজ পাওঁ। বয়সবোৰ কিছুমান মাধ্যমৰ যোগেদিহে আগবাঢ়ে। বিস্মৃতিও তেনেকুৱা এটা মাধ্যমেই।

কিন্তু নিত্যানন্দ নামটোতো মোৰ কোনোপধ্যেই ভুল হ'ব নোৱাৰে। প্ৰায়েতো গৈছিলোঁ চৌধুৰী পৰিয়াললৈ। নিত্যানন্দক মোৰ ভালকৈ মনত আছে। বেছ লাজকুৰীয়া ল'ৰা, কথা-বতৰা তেনেকৈ নকয়, মুখত লাগিয়েই থাকে এটি মিচিকিয়া হাঁহি। চৌখীন চেহেৰা, শৰীৰত বজাৰৰ একেবাৰে নিত্য-নতুন বেশ-ভূষা। হাতত সোণৰ ঘড়ী, মুখত চেলেউ। অ', মনত পৰিছে। এবাৰ এটা বৰ মজাৰ কাণ্ডও হৈছিল। আমাৰ অফিছলৈ গৈছিল তেওঁৰ পুতেকৰ অন্তৰ্ভুক্তি নে কিবা। বৰ অনুৰোধ কৰিলে আমাৰ ষ্টাফটোক। যেনে তেনে যাব লাগে। আমি ল'ৰাৰ নামটো সুধিলোঁ। কলে, বিজয়ানন্দ নে কিবা এটা আনন্দ। নিত্যানন্দ চৌধুৰী ওলাই যোৱাৰ পাছত আমাৰ যে হাঁহি উঠিল। সদানন্দ তৎপুত্ৰ নিত্যানন্দ, তৎপুত্ৰ বিজয়ানন্দ। কেৱল আনন্দ আৰু আনন্দ। তেওঁলোকৰ সংসাৰ আৰু নামবোৰৰ মাজত কি আচৰিত সামঞ্জস্য।

অতএব নিত্যানন্দ নামটো যে মোৰ এটা শুদ্ধ ধাৰণা এই বিষয়ে এতিয়া মই সুনিশ্চিত। কিন্তু ঘৰটোতো এইখিনিতে হ'ব

লাগিছিল। নাৰিকল গছ দুজোপা ঠিকেই আছে। সৌ বকুল-দাল সেইখিনিতেই আছিল। কিন্তু সন্মুখৰ দুমহলীয়া চাং বঙলাটো, সেই বৃহৎ চাং বঙলাটো য'ত বহি সদানন্দ চৌধুৰীয়ে সোণ খটোৱা হোকাত ধ'পাত খাইছিল, গ্রামোফোনৰ নাটক শুনিছিল, য'ত সিঁচৰিত হৈ আছিল কেৱল আনন্দই আনন্দ। সেই চাং বঙলাটো দেখো নাই। খেৰৰ চালৰ সুন্দৰ বঙলাটো, বাৰাণ্ডাত সুন্দৰ ৰেলিং, খটখটীটোৰ দুইকান্দে দুটা হাতী। ওপৰলৈ শুঁৰ তুলি থকা তাৰ মোহনীয় ভঙ্গী। বাৰাণ্ডাৰ টাবত বাৰে বৰণীয়া ফুলৰ বাহাৰ। সেই চাং বঙলাটো কলৈ গ'ল? খুলন্তৰ পুৰুষ সদানন্দ চৌধুৰীয়ে সদায় তাত পুৱা-গধূলি বহিলে গোটেই ঘৰটোকে গুৱাই তুলিছিল।

সদানন্দ চৌধুৰীক আমি যেতিয়া দেখা পাওঁ, তেতিয়া তেওঁ আদবয়সীয়া। মূৰত বগা পাগ, গালে মুখে তেজ ফুটো-ফুটো। এই অঞ্চলত সদানন্দ চৌধুৰী এটা সৰ্বজন বিদিত নাম। চৌধুৰী সিংহ পুৰুষ। ঘোঁৰাত উঠি কেতিয়াবা গাওঁৰ মাজেৰে যায়। মানুহৰ কি জুমাৰু। যেন দূৰৰ সূৰ্য্যটোহে বাটেৰে খোজ লৈছে। আপোন খুচিত মূৰ জোকাৰি জোকাৰি ঘোঁৰা আগবাঢ়ে। সদানন্দ চৌধুৰীয়েও কালেকো ঘূৰি নেচায়।

এইবিলাক আমি চকুৰে দেখা কথা। সদানন্দ চৌধুৰীৰ দেউতাকৰ নাম কি আছিল নেজানো। তেওঁ কিবা এটা আনন্দয়ে আছিল চাগৈ। মৌজা আছিল চৌধুৰীৰ দেউতাকৰ। মৌজাদাৰৰ খিতাপ বজায় ৰাখিবলৈ যাওঁতে মৌজা গ'ল। বাটৰ ভিকছৰ অৱস্থা কৰিলে চৰকাৰে। সদানন্দ চৌধুৰীয়ে মৌজাৰ আশা বাদ দি সোমাল চাহ বাগানত। চাহাবৰ তলৰ চাকৰি। মৌজাদাৰ বংশৰ সদানন্দ চৌধুৰীয়ে মৌজাদাৰৰ আভিজাত্য বাদ দি লৰ্ড বেৰণৰ অভিজাত শ্ৰেণীভুক্ত হোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিলে। খুব কম দিনৰ ভিতৰতে চৌধুৰীৰ অৱস্থা ঘৰিল। তলপৰ ধন, চোৰাং

চাহপাত বিক্ৰিৰ ধনেৰে সদানন্দ চৌধুৰীৰ ভঁৰাল টনকিয়াল হ'ল। চৌধুৰীয়ে দিনে দিনে নতুন মাটি, নতুন ঘোঁৰা লবলৈ ধৰিলে। চাহাবৰ সম্পূৰ্ণ চাহাবীয়ানাই গা কৰি উঠিল চৌধুৰী ঘৰত। বিলাস আড়ম্বৰৰ মাত্ৰা চৰিল। মৌজাদাৰ বংশৰ হেৰোৱা প্ৰতিপত্তি, সন্মান এইবাৰ বেলেগ ধৰণে প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। ক্ষত্ৰকৰ কাৰণে প্ৰতিষ্ঠাৰপৰা অপ-সাৰিত হ'লেও চৌধুৰী, পৰিয়াললৈ অচিৰে আকৌ ঘূৰি আহিল আভিজাত্যৰ সকলো গৌৰৱ।

কিন্তু আভিজাত্যৰ কোব এইবাৰ আকৌ বেচিকৈ চৰিল। ইয়াৰ মাজত অৱশ্যে প্ৰচ্ছন্ন হৈ আছিল এটা মন্ত জিদো। দেউতাকৰ মৌজা যোৱা সেই অপমানৰ পোতক তুলিবলৈ সদানন্দই আভিজাত্যৰ পৰাকাস্থা দেখুৱাবলৈ আৰু বেচি যত্নপৰ হ'ল আৰু তাৰ ফলতেই হবপায় চৌধুৰী বংশৰ যি পৱিত্ৰ আভিজাত্য আছিল, সিও অলপ বেলেগ ৰূপ ললে। সদানন্দ চৌধুৰীৰ মুখত হোকাৰ পৰিবৰ্তে চিগাৰ উঠিল, বিলাতী মদৰ নিচাত দুচকু বঙীন হ'ল। বুঢ়া বয়সত সদানন্দ চৌধুৰীয়ে লং পেন্ট, হাফপেন্ট আৰু হেট পিন্ধা আমি নিজ চকুৰেই দেখিছোঁ।

কিন্তু আজি মোৰ সন্দেহ হৈছে সেইজন সদানন্দ চৌধুৰীৰ ঘৰ এইটো হয় নে নহয়। সেই আভিজাত্যৰ পৰম্পৰা যেন এই ঘৰৰ পৰিবেশে আৰু ৰক্ষা কৰি থাকিব পৰা নাই। চাং বঙলাটো নায়েই, তাৰোপৰি আগৰ ঘৰবোৰৰো দুৰৱস্থা। দেখিলে শোক লগা ধৰণৰ। আগৰ চাং বঙলাটোৰ ঠাইত এখনি শাকনি-বাৰী। ঘৰটোতো এইখিনিত হবই লাগিব। তেন্তে এই অৱস্থা কিয় চৌধুৰী পৰিয়ালৰ!

লাহে লাহে ঘৰৰ চৌহদত সোমালোঁ। সন্মুখত কোনো মানুহ নাই। লাহে লাহে গৈ বাৰাণ্ডাত উঠিলোঁ আৰু ইফালে সিফালে কাৰোবাক দেখি নেকি চালোঁ। কোনো নাই। দুবাৰ-

মান মতাৰ পাছত এজন চফল ডেকা ওলাই আহিল। সাধাৰণ বেষভূষা, চকুত সৰল চাৰুনি। কিন্তু ডেকা ল'ৰা হিছাবে যিখিনি প্ৰাণ চাঞ্চল্য তেওঁৰ থকা উচিত সেইখিনিৰ যেন অভাৱ। তেওঁক এইখন ঘৰৰ ব্যক্তি যেন নেলাগে। যিখন ঘৰ এদিন অনাবিল আনন্দেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছিল সেইখন ঘৰত যেন এইজন ব্যক্তিৰ আবিৰ্ভাব এক আশ্চৰ্য্য। মই তেওঁক সুধিলোঁ—এয়া নিত্যানন্দ চৌধুৰীৰ ঘৰ নহয় জানো? ডেকাজনে উত্তৰ দিলে—হয়।”

—আৰু তুমি?”

—মই বিজয়ানন্দ চৌধুৰী, নিত্যানন্দ চৌধুৰীৰ ল'ৰা।” মই আকৌ আচৰিত হলোঁ। এসময়ত মানুহবোৰৰ মুখৰ হাঁহিৰে এইখন ঘৰ পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা বাবে মানুহ কেইজনৰ নামৰ সতে সংসাৰখনৰ সামঞ্জস্য থকা বুলি আমি ভাবিছিলোঁ। কিন্তু এইজন বিজয়ানন্দ যেন সদানন্দ আৰু নিত্যানন্দৰ উত্তৰপুৰুষ নহয়। —বহক, থিয় দি থাকিলে যে।” বিজয়ানন্দৰ মাতত মোৰ স্তব্ধতা আঁতৰি গ'ল। ভঙা গাদীবিহীন চোফা এখনত বহিলোঁ। তাৰ পাছত মই বাৰাণ্ডাৰ চাৰিওফালে চকু ফুৰাই চালোঁ। বাৰাণ্ডাত সদানন্দ চৌধুৰীৰ বৃহৎ ফটো এখন, তাৰ কাষতে নিত্যানন্দৰ।

—কিন্তু আগতেতো এই ফটো দুখন চাং বঙলাটোতহে আছিল?” মই অকস্মাতে প্ৰশ্ন কৰি পেলালোঁ বিজয়ানন্দক। বিজয়ানন্দ থতমত খোৱাৰ দৰে হ'ল। তাৰ মানে মই যে তেওঁলোকৰ পূৰ্ব পৰিচিত মানুহ এই বিষয়ে বিজয়ানন্দই স্পষ্ট অনুমান কৰি ললে। তাৰ সন্দেহ দূৰ কৰি মই কলোঁ—তোমালোকৰ ঘৰৰ সতে মোৰ পৰিচয় বহুদিন আগৰ। আগতে মই ইয়াতেই চাকৰি কৰিছিলোঁ। তোমাৰ দেউতা, ককাদেউতা মোৰ বৰ পৰিচিত মানুহ আছিল। সদানন্দ চৌধুৰী, নিত্যানন্দ চৌধুৰী, কোনে নেজানিছিল এওঁলোকক?” বিজয়ানন্দ

তলমুৱা হ'ল। তাৰ অগ্নি-ভপীৰপৰা বুজা গ'ল মোৰ কথা-বোৰে তাক গৌৰৱান্বিত কৰা নাই। অতীত বিশ্লেষণে বৰং তাক বিতুষ্ট কৰিছে তুলিছে। মই পুনৰ কলোঁ—তোমাৰ অন-প্ৰাসনলৈ অহা কথা মোৰ বেছ ভালকৈ মনত আছে। তোমাৰ দেউতাই মাতিছিল অনপ্ৰাসনলৈ। আহিছিলোঁ। আহি কি দেখিলোঁ জানা, অনপ্ৰাসন যেন নহয়, এখন মস্ত মেলা।”

বিজয়ানন্দই শুনি গ'ল। মোৰ পৰিচয় পাবলৈ বিজয়ানন্দ উৎসুক হৈছে। কিন্তু মই হয়তো তাক প্ৰশ্ন সুধিবৰ অৱকাশেই দিয়া নাই। নিজেই কথা পাতি আছোঁ। সুবিধা পাই এবাৰ বিজয়ানন্দই সুধিলে—আপোনাক মই কিন্তু ভালদৰে চিনি পোৱা নাই।”

—কেনেকৈ চিনি পাবা তুমি? তোমাৰ অনপ্ৰাসনৰ কিছুদিন পাছতে মই ইয়াৰপৰা ওচি গলোঁগৈ। জানাইতো চৰকাৰী চাকৰি কৰা মানুহৰ দশা। আজি অ'ত কালি ত'ত।”

—আপুনি ইয়াত কি কৰিছিল?”

—এৰা, তাক ইমান সময়ে তোমাক কোৱাই হোৱা নাই। তোমালোকৰ এই ঠাইডোখৰ তেতিয়া নতুনকৈ হোৱা এখন সৰু টাউন। অফিছ-তফিচ বৰ বেচি হোৱাই নাই কেৱল ডাক ঘৰটো! তাত পোষ্ট মাষ্টৰ হিছাবে প্ৰথম কামত সোমাইছিলোঁ। জীৱনৰ বেচি ভাগ সময় ইয়াতেই যোৱা বুলি কব পাৰা।”

বিজয়ানন্দই আগ্ৰহেৰে মোৰ কথাবোৰ শুনি গ'ল। মোৰ লগত যে দেউতাকৰ এটা ভাল সম্পৰ্ক আছিল এই বিষয়ে সি সুনিশ্চিত। বিজয়ানন্দই মোক সোধ-পোচ কৰিবলৈ তৎপৰ হৈ পৰিল। মই বিজয়ানন্দক হকা-বাধা কৰি কলোঁ—মোৰ কাৰণে তুমি খৰখৰ কৰিব নেলাগে। এই যে নৰেন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্তী, নতুনকৈ ইয়ালৈ যে বদল হৈ আহিছে, তেওঁ মোৰ জোৱাই। মই তেওঁৰ তালৈ আহিছিলোঁ। ভাবিলোঁ অলপ তোমালোকৰ পিনৰ

পৰা ঘূৰি আহোঁ। অতীত বোম্বুদন কৰি বেছ আমেজ পোৱা যায় বুজিছা। মোৰ বয়সত তুমিও বুজিবা। দেউতাৰা থকা হলে বেছ ভাল লাগিলহেঁতেন।”

—দেউতা যোৱা বেলি ঢুকাল।” বিজয়ানন্দই স্বাভাৱিক ভাৱে কথাষাৰ ক’লে। মই আচৰিত হোৱাৰ দৰে হলোঁ। বিজয়ানন্দই পুনৰ কৈ গ’ল—দিনকালবোৰ ভাবিব নোৱাৰাকৈ বেয়া হৈছে। দেউতাহঁত গৈ ভালৈ কৰিলে।”

বিজয়ানন্দৰ কথা শুনি মই হতভম্ব হলোঁ। মই বুজিলোঁ নিশ্চয় কৰ’বাত কিবা এটা হৈছে। শেষলৈ এই কৌতূহল অৱশ্যে কাটি গ’ল। চৌধুৰী পৰিয়ালৰ নিকৰুণ কাহিনী লাহে লাহে বিজয়ানন্দৰ মুখেৰে প্ৰকাশ পালে। চৌধুৰী পৰিয়ালৰ এই শোচনীয় অৱস্থাৰ কাৰণ জানি মই আচৰিত হলোঁ। বিজয়ানন্দৰ মুখৰ কথাবোৰ মই সাধু শুনি যোৱাৰ দৰে শুনি গ’লোঁ।

বিজয়ানন্দই দুখেৰে ক’লে—এই পৰিবৰ্তন দেখি আপুনি নিশ্চয় আচৰিত হৈছে। বহু ঘটনা হৈ গ’ল ইয়াৰ মাজতে। ককা-দেউতাকতো আপুনি ভালকৈ জানিছিল। ককাদেউতা আছিল চৌখীন মানুহ। নিজৰ আভিজাত্যলৈ সদাই সচেতন। ককাদেউতাই আভিজাত্যৰ সৰ্বোচ্চ শিখৰলৈ বগায়ে গ’ল। শিখৰত উপনীত হৈও নপৰিল, কিন্তু মোৰ দেউতা মাজ বাটতেই পতিত হ’ল। ককাদেউতাৰ খোজক অনুকৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে সৰ্বস্ব হেৰুৱালে।”

—দেউতাৰ দিনত এটা সাধাৰণ পৰিবৰ্তন আমাৰ পৰিয়ালত হৈছিল। আমাৰ ঘৰৰ সন্মুখৰ চাং বঙলাটোৰ খেৰৰ চাল গুচি টিনৰ চাল হ’ল। প্ৰথম অৱস্থাত আচৰাব, খোৱা খাদ্য এই সকলোবোৰতে সম্পূৰ্ণ চাহাবীয়ানা বজায় ৰখাৰ চেষ্টা কৰা হ’ল। ককা-দেউতাককৈ দেউতাৰ যে আৰু এখোপ ওপৰলৈ উঠাৰ স্পৃহা ক্ৰমাগতভাৱে বৃদ্ধি পাইছিল, এইবোৰৰ মাজেৰে পৰিস্ফুট হ’বলৈ ধৰিলে। ককাদেউতা, আজো ককাহঁতৰ দিনৰ

সেই চাং বঙলাটো আধুনিক সাজ-সজ্জাৰে সজোৱা হ’ল। আৰু তাতে বহি দেউতাই এক আভিজাত্যৰ পৰম্পৰা সুঁৱৰি গৌৰৱত ওফন্দি উঠিবলৈ ধৰিলে। ককাদেউতাৰ চঙতে দেউতাই তাত বহি ককাদেউতাৰ দৰে লয়লাস গতিত খোজ কাটি কাটি নিজৰ গৌৰৱত আত্ম বিস্মৃত হ’ল। কিন্তু আপুনি হয়তো শুনি আচৰিত হব দেউতাই এনেকৈ আভিজাত্যৰ পাৰম্পৰ্য্যক উন্নত কৰিবলৈ যাওঁতে আমি সৰ্বস্ব হেৰুৱাৰ উপক্ৰম কৰিলোঁ। মানুহক দেখুৱা গৌৰৱপূৰ্ণ ৰূপৰ অন্তৰালৰ নিঃস্ব ৰূপে আমাক নিঃশেষ কৰি দিয়াৰ উপক্ৰম কৰিলে। আভিজাত্যৰ চং দেখুৱাবলৈ যাওঁতে বিলাসী এলেহুৱা দেউতাৰ অৱস্থা দিনে দিনে শোচনীয় হ’ল। ককাদেউতাই বান্ধি থৈ যোৱা টকা আৰু সম্পত্তিৰ দৌল ভাঙি-ছিঙি এদিন চুৰমাৰ হৈ গ’ল।”

--মৃত্যুৰ সময়ত দেউতাৰ আত্মজ্ঞানৰ উদয় হৈছিল। তেওঁ যোৱাৰ সময়ত মোক কৈ গৈছিল—বিজয়, অতীত-প্ৰীতি আৰু অতীত গৌৰৱ পাৰ যদি বাদ দিবি। ই মোক সৰ্বহাৰা কৰিলে। দেউতাৰ ধমনীত তেজ আছিল, অতীত-প্ৰীতিয়ে দেউতাক মানুহ কৰি তুলিছিল কিন্তু সিয়ে মোক অমানুহ কৰিলে। আৰু এটা কথা কওঁ, পাৰ যদি তই এই চাং বঙলাটোৰ ছিৰিবোৰ খহাই পেলাবি বিজয়। তাৰ ছিৰি বগাবৰ চেষ্টা নকৰিবি। সেই চাং বঙলাটোৰ বাৰাণ্ডাত বহিলে তয়ো হয়তো আত্মবিস্মৃত হবি। আভিজাত্যৰ গৌৰৱত নিজৰ সামৰ্থ্যক পাহৰি পেলাবি। সেই চাং বঙলাৰ ছিৰি বগাবলৈ আমি নিশ্চকতীয়া হৈ পৰিছোঁ।” শেষলৈ দেউতাৰ মাত খোকাখুকি হ’ল। মই নেদেখাকৈ তেওঁ চকু পানীবোৰ মচি ল’লে।”

—দেউতা মৰিল। আৰু তাৰ পাছতেই গম পালোঁ দেউতাই আমাক সৰ্বহাৰা কৰি গৈছে। মাটি-বাৰী সকলোবোৰ ৰায়তে কাটি লৈ গ’ল। দেউতাই ধাৰ লোৱা মানুহবোৰক ককা-দেউতা-

হঁতৰ সম্পত্তিৰে সন্তুষ্ট কৰিব লগা হ'ল। আৰু এদিন কি হ'ল জানে, সেই চাং বঙলাৰো য'ত বহি দেউতা-ককাদেউতাহঁতে গৌৰ-বৃত্ত ওফন্দি পৰিছিল, তাৰ ঘৰৰ টিনৰ চালবোৰ খহাই লৈ গ'ল। কাঠৰ ছিৰিবোৰ খহি পৰি পচি গ'ল।”

বিজয়ানন্দই কথাবোৰ কওঁতে দুচকু চলচলীয়া হ'ল। ময়ো একো কব নোৱাৰিলোঁ। কিবা কোৱাৰ একো সূত্ৰয়ে বিচাৰি নেপাওঁ। মানুহে মোক বাচাল বুলি কয় কিন্তু মই দেখো এতিয়া একো কব নোৱাৰোঁ। বিজয়ানন্দই তলমুৱা হৈ ভাবি আছে। হয়তো অতীতৰ সেই কাহিনীৰ বোম্বুতনে তাক কিছু পৰিমাণে বিমৰ্ষ কৰি তুলিছে।

কাহিনীৰ মোখনি মাৰিবলৈ কিন্তু বিজয়ানন্দই পুনৰ মুখ মেলিলে—বিশ্বাস কৰক, যিদিনা মহাজন আহি চাং বঙলাটোৰ টিনবোৰ খহাই লৈ গ'ল, ছিৰিৰ কাষৰ কাঠৰ হাতীৰ মূৰ দুটা খহাই লৈ গ'ল, সিদিনা মই অলপো দুখ নকৰিলোঁ। কাঠৰ ছিৰিবোৰ যেতিয়া হৰহৰকৈ মাটিত খহি পৰিল, মই মাথো ভাবিলোঁ এয়া মোৰ বাবে মঙ্গলীয়া ক্ষণ। অন্ততঃ এতিয়া আৰু মোৰ দেউতাৰ দৰে পতিত হোৱাৰ ভয় নাই। ●

যদু ওস্তাদ

ৰাতি হোৱাৰ লগে লগে আটাইকেইজন এটা এটাকৈ আহি মেছ ওলাল, নাই যদু ওস্তাদ। ৰাতি পুৱাই যি ওলাই গ'ল তাৰ পাছত আৰু দেখাদেখি নাই। কাৰোবাৰ ঘৰত গানৰ আসৰ পাতিলে নেকি? সুবোধে কলে—আসৰ বোধহয় সাবিগ্ৰীৰ ঘৰত। ই এতিয়া পাগল হব সাবিগ্ৰী সাবিগ্ৰী কৰি। যদুও কম নহয় দেই। গান আৰু সাবিগ্ৰীৰ নামত সি ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা খৰছ কৰিব পাৰে। বোধহয় তাতেই সোমাই আছে। মানুহজনৰ যে কি গানৰ নিচা সোমাল।”

আমি আটাইকেইজনৰ ভিতৰত সিয়ে সম্পূৰ্ণ বেলেগ। খোৱা-শোৱাৰ একো ঠিক নাই। ৰাতি পুৱাৰপৰা খালি তলৌ তলৌকৈ ঘূৰা। আৰু চাকৰিটোও যে কৰে। মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহতে হাঁহাকাৰ। হয় মোৰ ওচৰত, নহ'লে সুবোধৰ ওচৰত হাত পাতিব টকাৰ কাৰণে। ৰাতি নৌপুৱাওঁতেই হাৰমণিয়মটো উলিয়াই লৈ ধৰিব চিঞৰ সা, বে-গা। আমি সুধিলে ক'ব—এয়া স্বৰ গম। তহঁত বেৰসিকবোৰে কি বুজিবি।”

আমি একো নুবুজা হৈয়ে থাকোঁ। যদু ওস্তাদে তাক স্বৰ-গম নকৈ অন্য কিবা আচহুৱা ধৰণৰ শব্দ কলেও তাক মানি লব লাগিব। বুকুত কুঠাৰ মাৰিলেও গান নোলোৱা মানুহ আমি।

ৰাতি ঠিক এঘাৰমান বজাত আহি ওলাল যদু ওস্তাদ। ওস্তাদ বাটত থিয় দিলেই গম পোৱা যায়। ওস্তাদে মুখেৰে গুণ গুণায়। চাইকেলৰ বান বান শব্দই তাৰ তাল নধৰে। দুৱাৰত ঢকিয়াই ঢকিয়াই যদুৱে চিঞৰি চিঞৰি তালফাল লগালে।

বধুনাথে বিবস্তি সত্বেও দুৰাৰ খুলি দিলে। যদু একেবাৰে পোনে পোনে নিজৰ কোঠালৈ আহিল। সি আৰু মই একেটা কোঠাতে থাকোঁ। মনটো এনেয়ে বিবস্তিৰে ভৰি আছিল। সি যবত সোমোৱাৰ লগে লগে প্ৰশ্ন কৰিলোঁ— এই বাতিখন ক'ত কি কৰি আছিলি নো? সাবিট্ৰীৰ তাত আড্ডা মাৰি আছিলি হবপায়।”

—কি সাবিট্ৰী সাবিট্ৰী কৰি থাক অ' মুকুল। তহঁতে ভাব মই অকণমান পলম কৰিলেই সাবিট্ৰীৰ তাত সোমাই থাকোঁ।”

—পাগল! ক'চোন বাক কলৈ গৈছিলি?”

সেইবোৰ শুনিবোৰ তোৰ লাভ কি? ভাল জানো পাৰি?”

কচোন ক আমিও শুনো।” মই কলোঁ।

বাধেশ্যাম চিকদাৰক চিনি পাৰ তই?”

ক'ৰ বাধেশ্যাম চিকদাৰ অ'? তোৰ গানৰ মানুহ নেকি?”

কিয় যোৱাৰাৰ যে আনন্দ বিনোদিনী সংঘই সৰস্বতী পূজাৰ ফাংচনত আনিছিল। খুব সুন্দৰ যে ঠুংৰি গাইছিল।”

অ', অ' চিনি পাইছোঁ দে তই কৈ যা।”

পুৱা সাতদিন চোপ দি আজি ধৰিলোঁ কিবাকৈ লগ। কথা কবই নোখোজে ভাই। একেবাৰে সাক্ষাৎ সাধক।”

অ' তই তাৰমানে তাৰ চেলা হ'ব খুজিছ?”

চেলা হ'ব পৰা ভাগ্য এই যদুৰ কপালত থাকিলেহে। আমাক আকৌ ক'ত চেলা কৰি লব ভাই। কালি আকৌ যাব লাগিব। প্ৰথম হ'ব—গলা পৰীক্ষা। তাৰ পাছতহে আবন্ত হ'ব বেৰাজ। কিমানদিন যে লাগিব কব নোৱাৰোঁ। চিকদাৰে লক্ষ্যত কিমান বছৰ পঢ়িছে জান? পুৱা দহ বছৰ।”

তাৰ পিছদিনাখনৰপৰা তৎ নাই যদু ওস্তাদৰ। বাতি পুৱাই ওলাই যায়। বাতি দুপৰত আহি ওলায়। মোক কয়, —বুজিছ মুকুল, গলা পৰীক্ষা হৈ গ'ল। ওকৰে কলে মোৰ কণ্ঠ

হেনো অপূৰ্ব। গতিকে আৰু কথাই নাই। ওক মানি লৈছোঁ তেওঁক। তেওঁ যি কয় কৰিব লাগিব।”

ইতিমধ্যে মেছত সৰু-সুৰা আলোচনা এটা হ'লেই। সুবোধ, হৰিশংকৰ কলে ওস্তাদক মেছৰপৰা সোনকালে বিদায় দিব লাগে। সি ক'ৰবাত কিবা এটা ব্যৱস্থা কৰক। পাগলটোৰ লগততো আৰু নিজে পাগল হ'ব নোৱাৰি। সুবোধে কলে—যতমানে জটকটৰ ঘাই এই মুকুল। সি তাক উঠাই নিদিয়া হলে এনে নহ'লহেঁতেন; সাবিট্ৰীৰ খবৰো সিহে আনি দিয়া, ই জানো কম।”

—সি ভাল গান গাইছিল বাবেই তাক উৎসাহ দিছিলোঁ। তহঁতেই দেখো প্ৰথমে তাক জোৰ কৰিছিলি গাবলৈ। ফাংচনত গান গাবৰ দিনা দেখো তহঁত গোটেইকেইটাই উৎসাহ দিছিলি। সাবিট্ৰীয়ে গান শুনিবলৈ তাক মাতি নিয়াৰ দিনা গোটেইকেইটাই দেখো জোৰকৈ তাৰ টি-পাৰ্টি আদায় কৰিছিলি। এতিয়া হ'লে আটায়ে মোক দোষ দিয়?” মই কলোঁ।

যদু গাওঁৰপৰা চাকৰি বিচাৰি ওলাইছিলহি এদিন আমাৰ মেছ। গোটেইকেইজনে ধৰি-মেলি কিবাকৈ ৰামৰতন আগৰৱালাৰ দোকানত সুমুৱাই দিলোঁ। ৰামৰতনে কিছুদিন পাছত দোকানৰ মেনেজাৰ পাতিলে তাক। সংস্থান এটা হোৱাৰ পাছত চিন্তাবোৰ পাতলিল বাবেই নেকি সি দুই এটা গীত গাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাছত দেখিলোঁ দুই এজনকৈ গানৰ লাইনৰ মানুহ তাৰ কাষ চাপিছে। ক'ৰবাৰপৰা সি দুই এপদ বাদ্যও যোগাৰ কৰিলে। মেছত আমি নথকাত সি গীত গায়, সাধাৰণতে লোকগীত। এদিন আহি শুনিবোঁ তাৰ গীত। গান শুনি খুব ভাল লাগিল। তাৰ পাছত ময়ে তাক উৎসাহ দিলোঁ গীত গাবলৈ। অনুশীলন আৰু চেষ্টাৰ ফলত সঁচাকৈয়ে সি সুন্দৰ গীত গাব পৰা হ'ল। এদিন সি মোক সুধিলে—মুকুল! এটা কথা অ'। মই ফাংচনত

গীত গালে কেনে দেখ ? আটায়ে ধৰিছে, গাম নেকি ?” মই উৎসাহ দি কলোঁ,—গা, তোৰ গান শুনি সবেই ভাল পাব ।”

—নহয় অ’ গাৰলীয়া মানুহ মই, মানুহে যদি হাঁহে ? তাতে আকৌ লোকগীতৰ বাহিৰেতো আন একো গাব নোৱাৰো । এই-বোৰো আকৌ বুঢ়ী আইতাৰ মুখৰপৰাহে শুনা । মানুহে জানোচা নাৰ্ভাছ কৰি দিয়ে !”

এই লৈ বাতি সিদিনা মেছত বেছ আলোচনা চলিল । আটাই-কেইজনে তাক উৎসাহ দিলোঁ । আমি “কলোঁ — তই যদি গান গাই নাম কৰিব পাৰ আমাৰ মেছৰ নাম । তই গাবই লাগিব ।”

যদুৱে গীত গালে । শ্ৰোতাৰপৰা বাহ বাহ পালে । দুগুণ উৎসাহেৰে সি আকৌ লোকগীতৰ সাধনাত লাগিল । বাতিপুৱাৰ পৰা বাতিলৈ গীত । আমাৰ সেই অঞ্চলত যদুৰ চিনাকী হ’ল যদু ওস্তাদ বুলি । ফাংচনবোৰত যদু ওস্তাদৰ লোকগীত বিশেষ আকৰ্ষণ হ’ল ।

ইয়াৰ কিছুদিন পাছতে যদুৱে হেলাই হেপাই আহি বাতৰি এটা দিলে বোলে সেই যে গাৰোৱান পট্টৰ কাষত এটা সৰু টিনৰ ঘৰ আছে সেই ঘৰটোৰ খিৰিকী এখনেৰে এজনী ছোৱালীয়ে তাক সদায় অহা-যোৱা কৰি থাকোতে চায় হেনো । আজি একে-বাৰে দুৱাৰমুখ ওলাই মাতিব খোজোতে সি হেনো লাজতে ৰঙা ছিঙা পৰি গ’ল । সি একো মাতিবই নোৱাৰিলে । বিশ্বাসৰ কথা কোৱাৰ দৰে সি মোক ফুচফুচাই কলে—মুকুল, এনে ধুনীয়া ছোৱালী দেখা নাই ভাই, বিশ্বাস কৰ ?”

ছোৱালীজনীক বিচাৰি উলিওৱাত বেছি পৰ নেলাগিল । বিষ্ণু হাজৰিকাৰ ছোৱালী সাবিত্ৰী । মই সাবিত্ৰীক চিনি পাওঁ । মাজে মাজে হাজৰিকাৰ তালৈ অহা-যোৱা আছে । এদিন হাজৰিকাহঁতৰ ঘৰলৈ যাওঁতে সাবিত্ৰীয়ে যদু ওস্তাদৰ কথা উলিয়ালে । মই আমাৰ মেছত থকা কথা কলোঁ । সাবিত্ৰীয়ে যদু ওস্তাদক

যেনে তেনে সিহঁতৰ ঘৰলৈ লৈ যাবলৈ কলে । এই বাতৰি আহি-যদুক দিবলৈহে পালোঁ সি একেবাৰে জঁপিয়াই উঠিল । সি যেন এতিয়াই সাবিত্ৰীৰ ওচৰলৈ দৌৰিহে যাব । তাৰ পিছদিনাখন মই নিজেই তাক লৈ গলো হাজৰিকাহঁতৰ ঘৰলৈ । যদু ওস্তাদে আবেগ তালি দি সাবিত্ৰীহঁতৰ ঘৰলৈ যায়, গীত গায়, কেতিয়াবা বাতি হ’লে ভাত খাই আহে । আগতে মাজে মাজে গীত গোৱা যদু ওস্তাদে গীতৰ সাধনাতোই নিজক বিলীন কৰি দিলে আৰু অবশেষত চিকদাৰক পাই সি আকৌ ভালকৈয়ে মজি গ’ল ।

চিকদাৰৰ ওচৰলৈ দুদিনমান অহা-যোৱা কৰাৰ পাছতেই তাক মেছৰপৰা বিদায় দিয়াৰ কথা ওলাইছিল । কিন্তু মানুহ-জনতো এদিন সঁচাকৈয়ে মেছৰপৰা ভুতুংকৈ নাইকিয়া হ’ল ! বাতিপুৱাই ওলাই গৈ ওস্তাদ আৰু ঘূৰি নাছিল ।

ঠিক এমাহমান পাছত ওস্তাদৰপৰা অকস্মাতে চিঠি এখন পালোঁ । ক’ৰপৰা লিখিছে একো উল্লেখ নাই । কেৱল সি লিখিছে—“মোৰ মালিকক কৈ দিবি যে মই আৰু চাকৰি নকৰো । চিকদাৰ গুৰুৰ দয়া হলে সংগীতৰ সাধনাৰেই মই প্রতিষ্ঠিত হব পাৰিম । গুৰুৰ আদেশত গুৰুৰ কাষলৈ গুচি আহিলোঁ । মোৰ কণ্ঠ আৰু সাধনা হেনো অপূৰ্ব । সাবিত্ৰীক কৰি সাবিত্ৰীৰ মনৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিম । তেওঁৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণেই সঙ্গীতক সাধনা হিছাবে গ্ৰহণ কৰিলোঁ । বিশ্বাস কৰ মুকুল, চিকদাৰ গুৰুৰ আশ্ৰমত সঙ্গীতৰ বাহিৰে আন একোকে চিন্তা কৰিব নোৱাৰি, এনেকুৱা পৰিবেশ । তথাপি মোৰ মন সাবিত্ৰীৰ ওচৰলৈ মাজে মাজে উৰি যায় । সাধনাৰ অন্তত মই পুনৰ সাবিত্ৰীৰ ওচৰলৈ যাম ।”

চিঠিখন পঢ়ি মই আচৰিত । এনেকুৱা ধৰণৰ আঁকোৰ-গোজ মানুহ থাকেনে ? এতিয়া সঙ্গীতেই তাৰ কাৰণে ডাঙৰ হ’ল । সাবিত্ৰীকো কথাখিনি কোৱাৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰিলোঁ । সাবিত্ৰীয়ে শুনি আচৰিত হ’ল । তাই কলে যে যদু ওস্তাদৰপৰা

তাই অকল লোকগীত শুনিব বিচৰা নাছিল। তাই হেনো কৈছিল—তুমিনো কি সদায় বুঢ়া মানুহৰ দৰে কেৱল ভগবানৰ নাম থকা লোকগীতবোৰ গাই থাকাহে। প্ৰেম-প্ৰীতিৰ গীত নোগোৱা নেকি? আধুনিক গীত গাবাচোন।”

সাবিত্ৰীৰ কথাখিনি শুনি মোৰ মনত পৰিল এবাৰ সি আধুনিক গীত বিচাৰি হায়ৰাগ কৰি মাৰিছিল। মোক সুধিছিল—মুকুল, তই আধুনিক গীত-তিত লেখিব নেজান নেকি?”

তাৰ কথা শুনি মই খুব হাঁহিলোঁ। কলোঁ—এইবোৰ তই মোক কি সোধে? গানৰ মই কি জানো অ।” মই সাবিত্ৰীক সুধিলোঁ—সি তোমাক আধুনিক গীত গাই শুনালেনে?”

—এদিন গাইছিল ভাল নেলাগিল। মই খুব ঠাট্টা কৰিছিলোঁ। কলোঁ—তুমিও ভাল গায়ক দিয়া। এটা আধুনিক গীতকে ভালকৈ গাব নোৱাৰিলা।”

মই অনুমান কৰিলোঁ বোধকৰোঁ সাবিত্ৰীৰ কথাখিনি তাৰ অনুভূতিত লাগিল। আৰু তাৰ পিছৰপৰাই তাৰ সঙ্গীতৰ অনুশীলন বেছি হ’ল।

সাবিত্ৰীয়ে পুনৰ কলে—তেওঁ কিন্তু মোক এদিন কৈছিল, সাবিত্ৰী তোমাক মই এদিন গীত শুনাম; এই গীত শুনি তুমি আচৰিত হ’ব লাগিব। বাধেশ্যাম চিকদাৰৰ ওচৰত শিকা গান তুমি বেয়া বুলিবৰ সাধ্য নহ’ব।”

যদু ওস্তাদৰ সঙ্গীত সাধনাৰ মূল প্ৰেৰণা কি বুজি পালোঁ। প্ৰিয়াৰ সন্তুষ্টি সাধনাত যে তাৰ গানৰ অনুশীলন চলিছিল এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰিল। কিন্তু সাবিত্ৰীৰ কথা-বতৰাৰ মাজত অকণমানো অনুমান কৰাৰ সূচল নেপালোঁ যে তাই যদু ওস্তাদক ভাল পায়। কিন্তু যদু ওস্তাদ যে তাইৰ কাৰণে পাগল হৈ গৈছে তাৰ খবৰ কিন্তু অলপ পাইছে।

সম্পূৰ্ণ তিনিটা বছৰ যদু ওস্তাদৰ একো খা-খবৰ নেপাওঁ।

ইতিমধ্যে মই নতুন ঠাই এডোখৰলৈ বদলি হৈ আহিছোঁ। কিন্তু হঠাতে এদিন বাটত লগ পালোঁ যদু ওস্তাদক। একেবাৰে চিনিব নোৱাৰা অৱস্থা। সাধাৰণ বেশভূষা, ভৰিত ফটা চেঙেল, চকু উদাস, মুখত ডাঢ়ি। ভাবিলোঁ ওস্তাদ বলিয়া হ’ল নেকি? কিন্তু কথা-বতৰাবোৰৰ মাজততো কোনো অসংলগ্নতা নাই। পিছত বুজি পালোঁ অৱস্থাৰ তাড়ণাত যদু ওস্তাদৰ এই বেশ হৈছে। দৈন্যই তাৰ সকলো কাটি লৈ গৈছে। মোৰ তালৈ তাক এক প্ৰকাৰ জোৰ কৰিয়ে মাতি লৈ গ’লোঁ।

বাতি ওস্তাদৰ কাষত বহি শুনিম বুলি ভাবিলোঁ তাৰ কাহিনী। তাৰ আগতে ওস্তাদৰ গান এটা শুনাৰ অদম্য আগ্ৰহ জাগিল মোৰ। মই কলোঁ—যদু গান এটা গাই শুনা ভাই। তিনিবছৰ ধৰি চিকদাৰৰ তাত গান শিকি আহিলি। গাচোন গা কি শিকিলি।”

যদুৱে উদাস দৃষ্টিৰে মোৰ পিনে চাই কলে—মুকুল মোক আৰু গান গাবলৈ নকৰি ভাই।” মই আচৰিত হৈ সুধিলোঁ—কিয়?”

—মোৰ কণ্ঠৰ সকলো সুৰ, সকলো গীত হেৰাই গৈছে। মই আৰু একো গাব নোৱাৰোঁ। মোৰ সকলো হেৰাই গৈছে।”—যদুৰ কণ্ঠ ক্ৰমে আবেগ জড়িত হ’ল।

মই তালৈ ভেবা লাগি চাই থাকিলোঁ। ক্ষণেক পৰ বৈ সি পুনৰ কৈ গ’ল—অকল সাবিত্ৰীৰ কাৰণে মোৰ যত চৰ দুৰ্দশা। বিশ্বাস কৰ মুকুল! সাবিত্ৰীক মই হিয়া ভৰি ভাল পাইছিলোঁ। সন্তুষ্টি আৰু প্ৰেৰণাৰ কাৰণে গীত গাইছিলোঁ। সাবিত্ৰীয়ে মোক কৈছিল মোৰপৰা তাই নতুন ধৰণৰ গীত শুনিব বিচাৰে। তাইক সন্তুষ্টি কৰিবৰ কাৰণে মই সাধনা কৰিলোঁ। সাবিত্ৰী কিন্তু সন্তুষ্টি নহ’ল। মই আকৌ সাধনাত প্ৰৱৃত্ত হ’লোঁ, চিকদাৰৰ কাষ চাপিলোঁ। মোৰ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা আছিল সাবিত্ৰীক মই এদিন সুন্দৰ গীত গাই শুনাম। মোৰ গীতেৰে সাবিত্ৰীৰ গানৰ

হেপাহ পূৰ্ণ কৰিম। চিকদাৰৰ ওচৰত সেই উদ্দেশ্যেৰে পুৰা তিনি বছৰ গীত শিকিলোঁ; চিকদাৰে ক'লে তই উভতি যা। সঙ্গীত সাগৰৰ দৰে বিশাল। তাক শেষ কৰাৰ উপায় নাই। তই যিখিনি শিকিলি সেইখিনি তোৰ কাৰণে যথেষ্ট হ'ব। মনৰ আনন্দেৰে চিকদাৰক সেৱা জনাই মই উভতি আহিলোঁ।”

যদু ওস্তাদ অলপ ব'ল। তাৰ পাছত মোৰ দৃষ্টিৰপৰা তাৰ মুখখন আঁতৰাই নিয়াৰ চেষ্টা কৰিলে। হয়তো তাৰ জীৱনৰ চৰম পাৰজন্মৰ কাহিনীয়ে তাক নিজকে অভিভূত কৰি পেলাইছে। হয়তো তাৰ চকুপানীক সি এনেকৈয়ে বাধা দিব বিচাৰিছে। মই সুধিলোঁ—তাৰ পাছত কি হ'ল অ' যদু—?”

—বৰ আশাৰে প্ৰথম গৈছিলোঁ সাবিগ্ৰীৰ ওচৰলৈ সাবিগ্ৰীক গান শুনাম। বসন্ত বাহাৰ, মালকোশ ৰাগক আশ্রয় কৰি কৰা সুৰত গীত গাম। সাবিগ্ৰী অভিভূত হ'ব। আনন্দতে সাবিগ্ৰীক কম—সাবিগ্ৰী তোমাৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণেই মই চিকদাৰৰ ওচৰত শিকি আহিছোঁ সঙ্গীতৰ যাদু। তুমি মোৰ কণ্ঠৰ সঙ্গীত শুনিবই লাগিব। কিন্তু ঘৰলৈ গৈ কি দেখিলোঁ ক'ব পাৰ মুকুল, শূন্য ঘৰ। সাবিগ্ৰী নাই। দেউতাককে সুধিলোঁ সাবিগ্ৰীৰ কথা। সাবিগ্ৰীৰ বিয়া হৈ গৈছে এজন ঘড়ীৰ দোকানীৰ লগত।”

—কোব খোৱা সাপৰ দৰে মই পিছুৱাই আহিলোঁ। বিশ্বাস কৰ, সিদিনাৰপৰা মই সাবিগ্ৰীক বিচাৰি আছোঁ। সাবিগ্ৰীক মই অন্তৰ ভৰি ভাল পাইছিলোঁ। সাবিগ্ৰীৰ প্ৰেৰণাতেই মোৰ অন্তৰ সঙ্গীতময় হৈছিল। মৃত্যুৰ আগদিনাও যদি মই সাবিগ্ৰীক লগ পাতোঁ সিদিনা মই মোৰ এই অন্তৰ আলফুলে তুলি দিম সাবিগ্ৰীৰ ওচৰত। তেওঁৰ প্ৰেমেৰে মোৰ যে অন্তৰ সঙ্গীতময় হৈছিল মুকুল।”

যদু বহুপৰ উদাস হৈ ব'ল। সি আৰু কথা ক'ব নোৱাৰিলে। ময়ো নিবিচাৰিলোঁ যদুৱে কথা কওঁক, গীত গাওক।

এটি অসমাপ্ত গীতৰ সুৰ

আৰে বিনোদদা কি খবৰ?

মোৰ মুখৰপৰা কথাষাৰ ওলাবলৈহে পালে আটাইকেইজন এক প্ৰকাৰ দৌৰি অহাৰ দৰে আহি আঙুৰি ধৰিলে বিনোদদাক। গধূলি সময় আমি আটাইকেইজন আহি কৃষ্ণ পাটোৱাৰীৰ দোকানত লগালগি হওঁ। পাটোৱাৰীৰ দোকানলৈ আহি ৰাজ্যৰ খবৰ দিয়া আৰু শুনা আমাৰ এটা নিত্য নৈমিত্তিক কাম। দেশৰ জৰুৰী-কালীন অৱস্থাৰপৰা আৰম্ভ কৰি হেমা মালিনী, সত্যজিৎ ৰয়-লৈকে আমাৰ আলোচনাৰ বিষয়। অৱশ্যে আজি কিছুদিনৰ পৰা আমাৰ আলোচনাৰ টপিক হ'ল আনন্দ বিনোদিনী সংঘৰ উন্নতিকল্পে লব লগা কাৰ্য্যৱলীৰ ওপৰত। কৃষ্ণ পাটোৱাৰীৰ ‘এই গোলাপ চাহ দিবি’ গোলাপৰ ‘খাবাৰ কি দিম’ ইত্যাদি আৱাজকে ধৰি কাপ-প্লেটৰ শব্দবোৰ আমাৰ মনত থকা ঘড়ীটোৰ টিক্ টিক্ শব্দৰ দৰেই। সেইবিলাকে আমাৰ আলোচনাত বিশেষ একো বাধাৰ সৃষ্টি নকৰে। আমি আটাইকেইজনে দোকানত বহি একান্তমনে বিনোদদাৰ কথাকে আলোচনা কৰি আহিলোঁ। বিনোদদা গৈছিল আৰ্টিষ্ট মাতিবলৈ; কিন্তু মানুহ যি গ'ল আৰু দেখা দেখি নাই। ঘূৰি অহাৰ খবৰ সদায় কৰি আছোঁ কিন্তু মানুহজন ঘূৰি অহা নাই। বিনোদদাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি থাকোঁতে হঠাৎ মোৰ চকুত পৰিল বিনোদদাক। বিনোদদা আহিছে। কৃষ্ণ পাটোৱাৰীৰ দোকানৰ সন্মুখত চাই-কেলখন থৈ তলাটো মাৰিছে। আৰু তেনেতে মই চিঞৰি দিলোঁ।

বিনোদদা আহিছে আৰু মোৰ মুখৰপৰা মাতৃষাৰ ওলাবলৈহে পালে আটাইকেইজন আহি বিনোদদাৰ কাষত সাধু শুনিবলৈ অহা সৰু ল'ৰাৰ দৰে থিয় হ'ল। আটাইবোৰৰ মুখত সেই একেই প্ৰশ্নসূচক দৃষ্টি কি হ'ল, কি হ'ল বিনোদদা?

বিনোদদাৰ মানত পৃথিৱীত একো গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা নাই। আমি যিটো কথাৰ কাৰণে ইমান উৎসুক হৈ আছোঁ, সেই কথাটোক তেওঁ যেন একো গুৰুত্বই দিয়া নাই এনে এটি ভাব বিনোদদাৰ চকুৰে-মুখে। বিস্ময়; কৌতূহল, আনন্দ, গৌৰৱ সকলোৰে প্ৰতিক্ৰিয়াক সহজে ল'ব পাৰে বিনোদদাই; কিন্তু আমিতো আৰু বিনোদদা নহওঁ বিশেষকৈ আমাৰ মাজৰ নবহৰি খনিকৰ একে-বাৰে অধৈৰ্য্য। বিনোদদাৰ সমাহিত ৰূপে তেওঁক আকৌ বেচি অতীৰ্ণ কৰি তুলিলে। কৌতূহল ঢাকি ৰাখিব নোৱাৰি তেওঁ সুধিয়েই পেলালে—কি হ'ল বিনোদদা একো নেমাতে দেখোঁ?

আমাৰ উৎসুক্য দেখি আমাৰ কাষলৈ আগবাঢ়ি অহা কৃষ্ণ পাটোৱাৰীয়েও ৰ'ব নোৱাৰি মাত দিলে—কওক হে দাদা কি হ'ল? বিনোদদাই খুব সাধাৰণভাৱে ক'লে ইমান অধৈৰ্য্য হৈছা কিয় তোমালোক? হৈ যাব। চব ঠিক হৈ যাব! চব ঠিক হব মানে? মই সুধিলোঁ। নয়নকুমাৰীয়ে আহিম বুলি মোক কথা দিছে। বিনোদদাই কথা-কেইষাৰ ক'বলৈহে পালে আটাই কেইটাই আনন্দত চিঞৰি উঠিল। আমাৰ এই চিঞৰে দোকানৰ বয় গোলাপকে ধৰি গ্ৰাহকবিলাককো বিস্মিত কৰি তুলিলে। মোৰ কিন্তু বিশ্বাসেই হোৱা নাছিল। মই নিজক দমাই ৰাখিব নোৱাৰি সুধিলোঁ—সঁচাই আহিব নে বিনোদদা?

মই কথাবোৰ সাজি কোৱা বুলি ভাবিছা নেকি? প্ৰথমতেতো চেক্ৰেটাৰীয়ে মোক নিৰাশেই কৰিছিল। সি ক'লে যে নয়নকুমাৰী অসম্ভৱ ধৰণে বিজি। তিনিখন ছবিৰ চুটিং সমান গতিত চলিছে। পৰিচালক, প্ৰযোজক নয়নকুমাৰীৰ পাছে পাছে। তেনে স্থলত

ক'ৰ জকাইচুকলৈ নয়নকুমাৰীয়ে ফাংচন কৰিবলৈ যাব। পিছত যেনিবা নয়নকুমাৰীক মই নিজেই লগ ধৰাত নয়নকুমাৰীয়ে কথা দিলে। ছবিৰ চুটিং বন্ধ কৰি থৈ হ'লেও তেওঁ আহিবই। গতিকে অহাটো একেবাৰে খাটাং বুলি ধৰি লোৱা। কেৱল এতিয়া বাকী দায়িত্ব তোমালোকৰ।

নয়নকুমাৰীৰ দৰে সুনাম প্ৰতিষ্ঠা থকা শিল্পী এজনীক যে আমাৰ এইখন ঠাইলৈ অহিবৰ বাবে বিনোদদাই সন্মত কৰাব পাৰিব তাক আমি বিশ্বাসেই কৰিব পৰা নাছিলোঁ। নয়নকুমাৰী হ'তৰ তুলনাত বিনোদদাৰ সুনাম প্ৰতিষ্ঠা বহুত তলত তাক নয়নকুমাৰীয়ে নিশ্চয় জানে। গতিকে নয়নকুমাৰীয়ে যে বিনোদদাক ইমান গুৰুত্ব দিব আমি ভবা নাছিলোঁ। বিনোদদাই নাম কওঁতে আমি তেওঁক একো মতা নাছিলোঁ তেওঁ বেয়া পাব বুলি। নয়নকুমাৰীক তেওঁ আনি দিব পাৰিম বুলি কৈছিল যদিও আমাৰ তেনেকৈ বিশ্বাস হোৱা নাছিল। বিনোদদায়ো অৱশ্যে গৌৰৱ কৰি নয়নকুমাৰীৰ ওচৰলৈ যোৱা নাছিল। গৌৰৱ কৰা, অহংকাৰ কৰা যে বিনোদদাৰ ধৰ্মই নহয়। তেওঁৰো হয়তো সন্দেহ কৰি গৈছিল নয়নকুমাৰী নাহিব বুলি। কিন্তু বহু দিনৰ মূৰত বিনোদদাৰ সংস্কৃতি সেৱাৰ প্ৰতি জাগিছিল অত্যাধিক মোহ। সেই উৎসাহতেই তেওঁ গৈছিল নয়নকুমাৰীৰ ওচৰলৈ।

নয়নকুমাৰীয়ে কিন্তু বিনোদদাৰ অনুৰোধ উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। বিনোদদাই আকৌ মোৰ লগত বৰ খোলাখুলিভাৱে কথা পাতে। এদিন কথা প্ৰসঙ্গত বিনোদদাই ক'লে—বুইছা পৰাগ, নয়নকুমাৰীক এদিন ময়ে অন্তৰ ঢালি গান গাবলৈ শিকাইছিলোঁ, অভিনয় কৰিবলৈ দেখুৱাই দিছিলোঁ। নয়নকুমাৰীৰ লগত মোৰ বহুতো শ্ৰম খৰচ হৈছে। আজি নয়নকুমাৰী সগৰ্বে মূৰ তুলি থিয় দিছে। মোৰ ইয়াতকৈ আৰু আনন্দ কি আছে? সেইজনী

নয়নকুমাৰীয়ে যে মোৰ অনুৰোধ বাখিবলৈ যত্নপৰ হ'ম বুলি কথা দিছে, সিয়ে মোৰ কাৰণে আনন্দ আৰু আত্মতৃপ্তিৰ কথা।

বিনোদদাই নিজৰ জীৱনৰ বিষয়ে আনক খুব কমেই কয়। তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰশান্তিৰ দৈন্যক নীৰৱতাৰ মাজত লুকাই ৰখাৰ হয়তো চেষ্টা কৰিছে। বিনোদদাৰ একেবাৰে ওচৰলৈ গৈ মই বুজি পালোঁ বিনোদদাই তেওঁৰ নীৰৱতাৰ আঁৰত লুকাই ৰাখিছে এক প্ৰচণ্ড অভিমান। মানুহে যে তেওঁৰ শিল্পময় জীৱনটোক অৱজ্ঞা কৰিছে তাক যেন তেওঁ মৰ্মে মৰ্মে বুজি পাইছে। কিন্তু কাৰো আগত মনৰ ক্ষোভ প্ৰকাশ নকৰাকৈ তেওঁ হৈ পৰিল নিশ্চুপ। সকলো সাধনালৈ তেওঁ পিঠি দিলে। দৰ্শক, শ্ৰোতা সকলোৰেপৰা আঁতৰি পাহৰণিৰ গহ্বৰলৈ তেওঁ গতি কৰিলে। বিনোদদা নামৰ এজন আজন্ম শিল্পী হেৰাই গ'ল সংস্কৃতিৰ জগতখনৰপৰা।

সম্পূৰ্ণ দহোটা বছৰৰ মূৰত মই ওচৰলৈ অহাৰ মোৰ সুবিধা হ'ল। দহবছৰ ধৰি বাহিৰৰ কলেজ এখনত অধ্যাপনা কৰাৰ পাছত নিজৰ সৰু নগৰখনৰ সৰু কলেজ এখনলৈ ওচি আহিলোঁ। হলস্থল পৰিবেশৰ পৰিবৰ্তে ইয়াত পালোঁ শান্ত-সৌম্য ঘৰুৱা পৰিবেশ। সম্পূৰ্ণ দহোটা বছৰৰ মূৰত নিজৰ অঞ্চলটোলৈ আহি দেখিলোঁ কিছুমান অসম্ভৱ পৰিবৰ্তন। প্ৰতিষ্ঠাসম্পন্ন বহুতো নেতাৰ স্থান পূৰণ কৰিছে তৰাং বুদ্ধিৰ যুৱকে। সাহিত্য ক্ষেত্ৰত প্ৰবেশ কৰিছে অজস্ৰ অসামৰ্থক সৃষ্টিৰ সৃষ্টিকাৰী, পাঠ্য-পুথিৰ নোট লিখাৰপৰা আৰম্ভ কৰি গল্প, উপন্যাস প্ৰত্যেকতে দক্ষতা দেখুৱাব খোজা অদক্ষ কাৰিকৰৰ দল আৰু সংস্কৃতিৰ জগতখনৰপৰা হেৰাই গৈছে বিনোদদাৰ দৰে এজন মহান শিল্পী। তেওঁৰ স্থান পূৰণ কৰিছে দীঘল দীঘল চুলি ৰাখি গীতাৰ বজাই সংস্কৃতি সাধনা কৰা ভণ্ড যুৱকৰ দলে।

বিনোদদাক বিচাৰি মই একেবাৰে ঘৰ ওলালোঁগৈ। দেখিলোঁ

বিনোদদা একেবাৰে জঠৰ হৈ গৈছে, মুখত দীঘল দীঘল দাড়ি, তাৰ অধিকাংশৰ বৰণ শুকুলা, গাত হাতকটা চোলা, পিন্ধনত ফটা পায়জামা। মই মৰ্মাহত হৈ বিনোদদাক প্ৰশ্ন কৰিলোঁ—এয়া তোমাৰ কি হ'ল বিনোদদা? তোমাৰ সঙ্গীত সাধনা, নাটক?

বিনোদদাই হাঁহিলে। শেঁতা পৰা অনুজ্জ্বল ওঁঠটোত বিৰিঙি উঠা হাঁহিটোৰে বিনোদদাই নিজৰ জীৱনৰ সমস্ত কৰুণতাক যেন প্ৰকাশ কৰিব খুজিলে। নিজৰ এই অৱস্থাৰ কাৰণে তেওঁৰ কিন্তু কাৰো প্ৰতি একো অভিযোগ নাই, আক্ষেপ নাই।

মই আকৌ প্ৰশ্ন কৰিলোঁ—বিনোদদা তুমি কিয় নিশ্চুপ হৈ গ'লা। তোমাৰ কণ্ঠ কিয় ৰুদ্ধ হৈ গ'ল?

বিনোদদাই প্ৰথমতে নিজৰ নীৰৱতাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰা নাছিল। অৱশেষত এদিন কিন্তু তেওঁ স্বীকাৰ কৰিলে—অখিলৰ মৃত্যুৰ পাছত মোৰ গোটেই সংসাৰখনতে আউল লাগিল। গান, বাজনা একোতে মনৰ শান্তি বিচাৰি নোপোৱা হ'লোঁ। মোৰ সাধনা ঠিকমতে চলাই নিব নোৱাৰা হলোঁ। মোৰ কণ্ঠ ৰুদ্ধ হৈ গ'ল। মানুহ-বিলাকেও মোক নিবিচৰা হ'ল। সেয়ে সকলো সাধনাকেই আজি একমুখী কৰিছোঁ। এতিয়া মোৰ কিহৰ সাধনা চলিছে জানা পৰাগ—অমৰ সাধনা।

বিনোদদাৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ অখিল মৰা খবৰ মই পাইছিলোঁ। অখিলৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁ কিছুদিন উদাসীন হৈ থাকিলেও একেবাৰে ভাঙি পৰা নাছিল। এতিয়া দেখিলোঁ বিনোদদা একেবাৰে জঠৰ। এই মানুহজনক আজি কোনোবাই দেখিলে কেনেকৈ ভাবিব পাৰিব যে এদিন এওঁৰ কণ্ঠত সুৰৰ যাদু আছিল, মঞ্চত বচন মাতিলে ৰভাতলিয়ে নিশ্চুপ হৈ শুনিছিল।

বিনোদদা আছিল নিজেই এটা জীৱন্ত সাধনা। সঙ্গীত সাধনাৰ মোহে জীৱনক তেওঁৰ ওচৰত তুচ্ছ কৰি তুলিছিল। কিমান শিল্পীক যে তেওঁ হাতেৰে গঢ়ি তুলিলে! নিজৰ সংসাৰ,

সুখ-সম্পদলৈ পিঠি দি তেওঁলোকক শিল্পী হিচাবে গঢ়ি তুলিবলৈ তেওঁ যে কিমান কষ্ট কৰিব লগা হৈছিল! আমি এইবোৰ নিজ চকুৰে দেখা কথা। স্বপ্নালী থিয়েটাৰ তেতিয়া নতুনকৈ হৈছে। থিয়েটাৰৰ মালিক কালিপদ তহবিলদাৰৰ কি অনুন্নয়-বিনয়। বিনোদদা থিয়েটাৰৰ নাট্য পৰিচালক হ'ব লাগে। বিনোদদা গ'ল। তেতিয়া বিনোদদা একদম পুৰা শিল্পী। গান, বাজনা লৈ একেবাৰে মছগল।

তহবিলদাৰৰ থিয়েটাৰলৈয়ে প্ৰথম ছোৱালীয়ে অভিনয় কৰিবলৈ আহিছিল। তাৰেই এজনী সাধাৰণ ছোৱালী নয়ন-কুমাৰী। দেখিবলৈ তেনে ধুনীয়া নহয়, গানৰ কণ্ঠ কিন্তু অপূৰ্ব। বিনোদদাই যেন বিচাৰি থকা বতন হাততে পালে। সকলো আবেগ ঢালি বিনোদদাই নয়নকুমাৰীক গান গাবলৈ, অভিনয় কৰিবলৈ শিকালে। বিনোদদাৰ চেষ্টাতে নয়নকুমাৰী সু-গায়িকা, সু-অভিনেত্ৰী হৈ পৰিল। স্বপ্নালী থিয়েটাৰৰ খ্যাতি চাৰিওফালে বৈ-বৈ গ'ল। বিনোদদায়ো সমস্ত শক্তিক নিঃশেষ কৰিলে স্বপ্নালী থিয়েটাৰৰ লগত। ৰাতি নাই, দিন নাই খালি স্বপ্নালী থিয়েটাৰ।

সময় যোৱাৰ লগে লগে স্বপ্নালী থিয়েটাৰে বেলেগ ৰূপ সলালে। এদিন স্বপ্নালী থিয়েটাৰ গুচি স্বপ্নালী মুভি হ'ল। স্বপ্নালী মুভিৰপৰা দুই তিনিখন চিনেমা ওলাল। নাট্যকা হ'ল নয়নকুমাৰী। কিন্তু স্বপ্নালী মুভিৰপৰা বিনোদদা বাদ পৰিল। কালিপদ তহবিলদাৰৰ মতে বিনোদদাৰ শিল্প সাধনা বোলছবিৰ উপযোগী নহয়। বিনোদদাই হাঁহি মুখে তহবিলদাৰৰ ওচৰৰপৰা আঁতৰি আহিল। নয়নকুমাৰীৰ ভাগ্যই কিন্তু বেলেগ গতি ল'লে। বিভিন্ন বোলছবিৰ বাবে নয়নকুমাৰী নিৰ্বাচিত হ'ল। নয়নকুমাৰীৰ প্ৰতিভা ক্ষুদ্ৰ গণ্ডীৰপৰা বাহিৰ ওলাল।

বিনোদদাৰ খবৰ কিন্তু কোনেও নকৰিলে। নয়নকুমাৰী কাৰ কাৰণে ইমান ওপৰলৈ উঠিল, তাক কোনেও জানিবলৈ নিবি-

চাৰিলে। সম্পূৰ্ণ দহটা বছৰৰ মূৰত বিনোদদাক লগ পাই দেখিলোঁ বিনোদদা বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত হেৰাই যোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে। মানুহজনৰ বয়স যেন এইকেইটা বছৰৰ ভিতৰতে বহু আগুৱাই গৈছে। সমাজৰ অভিজ্ঞতাই তেওঁক আৰু বেচি পীড়া দিছে। মই ভাবিলোঁ বিনোদদাক যি কোনো উপায়ে ৰচাই ৰাখিবই লাগিব। বিনোদদাক নিঃশেষ হৈ যাব দিব নোৱাৰি। এটা প্ৰবাহমান সোঁতক বহু দিন বান্ধি থ'লে তাৰ গতি ৰুদ্ধ হৈ যায়। বিনোদদাৰ ক্ষেত্ৰতো সেয়াই হৈছে।

বিনোদদাক সক্ৰিয় কৰিবলৈ আমি কেইজনমানে মিলি আৰম্ভ কৰিলোঁ আনন্দ বিনোদিনী সংঘ। এটা সম্পূৰ্ণ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান। বিনোদদা উপদেষ্টা, মই সভাপতি, নবহৰি খনিকৰ সম্পাদক। ইতিমধ্যে আমাৰ সংঘৰ জৰিয়তে বহুতো সংগঠন-মূলক কাম হাতত লোৱা হৈছে। পুৰা-গধূলি তাত বিনোদদাই বৰগীত, ভজন, সত্ৰীয়া নৃত্য, বিহু নৃত্য এইবোৰ শিকায়। স্কুলৰ মাছুল যিখিনি উঠে তাকেই আমি বিনোদদাৰ হাতত তুলি দিওঁ। বিনোদদাৰ জীৱনলৈ যেন লাহে লাহে নতুন পৰিবৰ্তন আহিল। মৰা সঁতিৰ লেখীয়া হৈ পৰা বিনোদদা যেন আকৌ মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰত পৰিগত হোৱাৰ উপক্ৰম হ'ল।

এই গানৰ স্কুলৰ সাহায্যাৰ্থে এখন সঙ্গীত সন্ধিয়াৰ প্ৰস্তাৱ প্ৰথমতে ময়ে তুলিছিলোঁ।

অনুষ্ঠানৰ আগদিনাখনেই নয়নকুমাৰী অহা কথা আছিল। কিন্তু অপেক্ষা কৰি কৰি আমাৰ চকু বিষাল। নয়নকুমাৰী নাছিল। আমাৰ অৰ্ধ-কণ্ঠ শুকাই গ'ল। নয়নকুমাৰী যদি সময় মূৰকত আহি নোলায় কি হ'ব? অনুষ্ঠান আৰম্ভ হোৱাৰ আগ মুহূৰ্তলৈ নয়নকুমাৰী অহাৰ সন্ভাৱনা দেখা নগ'ল। ইপিনে অনুষ্ঠানৰ সময় বঢ়াই বঢ়াই নি নয়নকুমাৰীলৈ আমি অপেক্ষা কৰিলোঁ, শেষত জনতা উত্তেজিত হৈ পৰিল। অনুষ্ঠান আৰম্ভ নকৰি উপায়

নাই। এটা সৰু আইটেমেৰে অনুষ্ঠান আৰম্ভ কৰিলোঁ। তাৰ পাছত এটাৰ পাছত আন এটা অনুষ্ঠান আগবঢ়াইছোঁ, কিন্তু নয়নকুমাৰী আহি পোৱা নাই। ইপিনে বাহিৰত দৰ্শকে নয়নকুমাৰীক চাবৰ কাৰণে পাগল হৈ উঠিছে। প্ৰত্যেকে ধৰি লৈছে নয়নকুমাৰী আহিছে। কিন্তু আমি তেওঁক বাহিৰ ওলাব দিয়া নাই। দৰ্শক-শ্ৰোতাই চিঞৰ-বাখৰেৰে নিজৰ অন্তৰৰ ক্ষোভ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে।

হঠাতে বৰীন আৰু দীনেশ দৌৰি আহি খবৰ দিলে নয়নকুমাৰী আহিছে। খবৰ পোৱাৰ পাছতে দেখিলোঁ একেবাৰে সাধাৰণ বেশেৰে নয়নকুমাৰী আহি ওলাইছে। আমাৰ আটাইৰে মুখলৈ পানী আহিল। নয়নকুমাৰীয়ে আহি বিনোদদাৰ ভৰি ছুই সেৱা কৰিলে। বিনোদদাই সুধিলে—তুমি ইমান পলম **কৰিলো কিয়?** বিনোদদাই নিজেই গাত ল'লে নয়নকুমাৰীক নিমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ। আমি আটায়ে হয়ভৰ দিলোঁ। আৰু অৱশেষত বিনোদদা গ'ল নয়নকুমাৰীৰ ওচৰলৈ।

ইতিমধ্যে নয়নকুমাৰী যে আহিব তাক সজোৰে প্ৰচাৰ কৰা হৈছে। গোটেই অঞ্চলতে খলক লাগি পৰিল। বোলছবিৰ পৰ্দাত দেখা নয়নকুমাৰীক ডেকা-গাভৰুৱোৰে নিজ চকুৰে দেখা পাব, তেওঁ গোৱা গীত তেওঁৰ কণ্ঠৰপৰা শুনিব পাৰিব—তাকৈ আৰু কি আনন্দৰ কথা হ'ব পাৰে। বিভিন্ন ঠাইত নয়নকুমাৰীক আদৰণি জনোৱাৰ কথাও উঠিল। বিভিন্ন সাংস্কৃতিক সংঘই আমাৰ লগত যোগাযোগ কৰি চালে, তেওঁলোকেও নয়নকুমাৰীক আদৰণি জনোৱাৰ কিবা কৰিব পাৰে নেকি? বিনোদদাই প্ৰত্যেককে নিৰাশ কৰিলে। নয়নকুমাৰী অলপ সময়ৰ কাৰণে আহিব, গতিকে ক'লৈও যাব নোৱাৰে। শেষত আটায়ে মিলি নয়নকুমাৰীক আমাৰ অনুষ্ঠানতে আদৰণি জনোৱা ঠিক হ'ল।

নয়নকুমাৰী অহাৰ তিনি চাৰিদিন আগৰপৰা মঞ্চ সজা,

পুলিচ থানাত খবৰ দিয়া, প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলোৱা—এইবোৰ সজোৰে চলিবলৈ ধৰিলে; আৰু উদ্যমী ডেকা ল'ৰাবোৰৰ উদ্যোগত নয়নকুমাৰী অহাৰ আগ দিনাই মঞ্চ সজা সম্পূৰ্ণ শেষ হ'ল। সুৰথ, বিপিন, নলিনীহঁতে লগ লাগি হেজাৰ হেজাৰ টিকট বিক্ৰি কৰি টিকট একেবাৰে শেষ কৰি পেলালে। নক'ৰ আৰু মই কিবাকৈহে আহিছোঁ। পৰিচালক-প্ৰযোজক সকলোৱে বেয়া পাইছে। ফাংচন শেষ কৰি যাব লাগিব। নয়নকুমাৰীয়ে ক'লে।

নয়নকুমাৰীক ক্ষন্তেক বিশ্রাম কৰাৰ সুবিধা কৰি দিলোঁ। নয়নকুমাৰী মঞ্চত ওলোৱাৰ আগে আগে এবাৰ বিনোদদাক মঞ্চত থিয় কৰাব লাগিব। ইতিমধ্যে মানুহবিলাক অতীষ্ঠ হৈ উঠিছে। কাৰো গীত-মাত শুনিব বিচৰা নাই তেওঁলোকে। তথাপি ভাবিলোঁ বিনোদদা ওলালে শ্ৰোতাই বেয়া নেপাব নিশ্চয়। বিনোদদাক অনুৰোধ কৰিলোঁ মঞ্চত উঠিবলৈ। বিনোদদাই আপত্তি কৰিছিল, কিন্তু ময়ে জোৰ দিলোঁ বেচি আৰু মোৰ অনুৰোধ বক্ষা কৰিবলৈ বিনোদদা মঞ্চত থিয় দিলে।

বিনোদদা মঞ্চত উঠাৰ লগে লগে জনতাৰ মাজত হলস্থল লাগিল। উত্তেজিত জনতাই চিঞৰিব ধৰিলে—তহঁতৰ নয়নকুমাৰী ক'ত উলিয়াই আন। আমাক সৰু ল'ৰা পাইছ নেকি? চকলেট দি নিচুকাব খুজিছ? বিনোদদাই সেইবোৰলৈ কৰ্ণপাত নকৰাকৈ আৰম্ভ কৰিলে আলাপ। প্ৰাণখুলি বিনোদদাই বাগ টানিছে। জনতাৰ অট্ট-হাস্য, চিঞৰ-বাখৰ চব তেওঁৰ কৰ্ণকুহৰৰ পৰা অন্তৰ্হিত হৈ গ'ল।

হঠাতে এদল উদঙ যুৱকে মঞ্চৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিব খুজিলে। সিহঁতক নয়নকুমাৰীক লাগে, এবাৰ নয়নকুমাৰীক চাই নয়ন সাৰ্থক কৰিব। আমি কেবাজনো গৈ সিহঁতক শান্ত কৰিব নোৱাৰিলোঁ। উত্তেজনা ক্ৰমে বৃদ্ধিহে পালে। বিনোদদাৰ কিন্তু একো সাৰ সুৰ নাই। তেওঁ একান্ত মনে গাইছে বাগ

বসন্ত বাহাৰ। কিন্তু শ শ জনতাই যে মঞ্চখন আগুৰি ধৰিছে তাক তেওঁ গমেই যেন পোৱা নাই। এটা সময়ত নয়নকুমাৰীক চাবলৈ উৎসুক হৈ থকা মানুহবোৰ মঞ্চৰ ওচৰত সিঁচৰিত হৈ পৰিল। অজস্ৰ জনতাৰ কোলাহল, চিঞৰ-বাখৰৰ মাজত বিনোদ দাৰ কণ্ঠ হেৰাই গ'ল আৰু মঞ্চত বিয়পি পৰা এজুম মানুহৰ মাজত হেৰাই গ'ল বিনোদদা নিজে।

ক্ষণেক পাছত পুলিচৰ সাহায্যত জনতাক বিতাড়িত কৰা হ'ল। আৰু এইবাৰ জনতাৰ সমুখত ওলাল নয়নকুমাৰী। গোটেই বতাহৰ নিশ্চুপ। নয়নকুমাৰীৰ মৌ বৰষা কথা আৰু গীতৰ টুকুৰাই গোটেই বতাহৰ মুখৰ কৰি পেলালে।

নয়নকুমাৰীৰ গীত শুনি থকাৰ ধৈৰ্য্য মোৰ নহ'ল। মই কেৱল বিচাৰিলোঁ বিনোদদা ক'ত? বিনোদদা চাগৈ কিমান অপমানিত হৈছে! নিজৰ ওপৰত মোৰ অসন্তৰ খং উঠিল। মই বিনোদদাক মঞ্চত তুলি নিদিয়া হ'লে বিনোদদা এনেদৰে অপমানিত নহ'লহেঁতেন নিশ্চয়।

বহু সময় বিচৰাৰ পাছত দেখিলোঁ বিনোদদা বতাহৰ একোণত বহি আছে। তেওঁৰ মুখত অপমান, অনুশোচনাৰ চিহ্নও নাই, অভিযোগ নাই। তেওঁ মাত্ৰ তন্ময় হৈ শুনিছে নয়নকুমাৰীৰ কণ্ঠ সংগীত। বিনোদদাৰ তন্ময়তা ভাঙিবলৈ মোৰ সাহস নহ'ল। ভাব হ'ল বিনোদদাই যেন একান্ত মনে শুনিছে তেওঁৰ নিজৰ কণ্ঠ সংগীতৰ সুৰ, যি সঙ্গীত তেওঁ সম্পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰিলে।

সম্পাদ

মন্মথ শৰ্মাৰ সৰু ছোৱালী অলকাৰ বিয়া আৰু এই উপলক্ষে যেন শৰ্মাৰ নিৰ্দেশত গোটেই মানৱ জাতিকে সম্পূৰ্ণ তিনিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হৈছে। শৰ্মাহঁতৰ বিয়া বাহৰত থিয় দি প্ৰত্যেকেই এই ধাৰণাই কৰি ল'ব লগা হৈছিল। শৰ্মাৰ এই শ্ৰেণী বিভাজনৰ প্ৰথম শ্ৰেণীটোত সামৰা হৈছে মন্ত্ৰী, এম-এল-এ, আই-এ-এচ বিষয়া আদি ব্যক্তিবোৰক; দ্বিতীয়টোত হাকিম, উকীল, কলেজৰ অধ্যাপক আদিকে ধৰি আন গণ্য মান্য ব্যক্তিক আৰু তৃতীয় শ্ৰেণীটোত সাধাৰণ চাকৰিয়ালৰপৰা আৰম্ভ কৰি সমাজৰ একে-বাৰে সাধাৰণ শ্ৰেণীটোক। ইয়াৰ উপৰিও এটা বিশেষ শ্ৰেণী নিজে নিজেই গঢ়ি উঠিছিল আৰু সেইটো হ'ল আমি কেইজন-মানক ধৰি মন্মথ শৰ্মাৰ বন্ধু আৰু উপদেষ্টা মণ্ডলীক লৈ।

সমাজৰ গুৰিগছ কেইডালৰ তদাৰক কৰিছে শৰ্মাৰ নতুনকৈ পাছ কৰি অহা ডাক্তৰ শৈলজাই। নতুনকৈ ডাক্তৰ হোৱা ডেকা ল'ৰা শৈলজা। চকু-মুখত গাভীৰ্যা, দেহত সৌন্দৰ্য্য আৰু গোটেই ব্যক্তিত্বত আদেশ দিব পৰাৰ এক অপূৰ্ব শক্তিৰ সমাহাৰ যেন এই লৰাটো। চকু-মুখত সি এটা কৃত্ৰিম হাঁহিৰ আভা সানি ল'বলৈ চেষ্টা কৰিছে যদিও মাজে মাজে বিৰক্তি লগা কাৰণে হ'ব পায় সেই হাঁহিৰ কৃত্ৰিম প্ৰলেপ ফালি বাহিৰ হৈছে তাৰ কক্ষ মুখমণ্ডলৰ ছাপ।

শৰ্মা মানুহজন বৰ স্বার্থপৰ বুলি এটা বদনাম আছে। শৰ্মাই ছোৱালীৰ বিয়াৰ এই সময়তো পূৰ্বৰ সেই কুখ্যাतिकে প্ৰকাশ কৰিলে। সমাজৰ যিটো শ্ৰেণীৰ তেওঁ হাতৰ মুঠিৰ বস্তু,

সেইটো শ্ৰেণীক দেখুৱা হ'ল অপত্য স্নেহ, সাধৰ অভ্যর্থনা আৰু সেই গুৰু দায়িত্বৰ পালন তেওঁ নিজে নকৰিলেও পুতেক শৈলজাৰ ওপৰত গভীৰ আস্থা থকা কাৰণেই তাৰ ওপৰত দিছে। বাকীবোৰ মানুহৰ খোৱা-লোৱাৰ তদাৰক কৰাতকৈ বেচি তদাৰক কৰা হ'ল কোনোবা ব্যক্তিয়ে কেনেকৈ শৰ্মাৰ চোতালত হোৱা সেই বিভাজনৰ লাইন ভাঙিবলৈ চেষ্টা কৰিছে নেকি তাৰ ওপৰতহে।

বিয়াৰ নিমন্ত্ৰণী-পত্ৰও প্ৰত্যেক শ্ৰেণীৰ মানুহৰ কাৰণে সুকীয়াকৈ ছপোৱা হৈছিল। শৰ্মাই নিজে তদাৰক কৰিছিল মানুহৰ শ্ৰেণী অনুপাতে চিঠি বিলোৱা হৈছে নে নাই। ভুলতে যদি তৃতীয় শ্ৰেণীৰ কাৰণে ছপোৱা চিঠি গৈ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ হাতত পৰে, তেতিয়াতো ডাঙৰ কথা। চিঠিৰ শ্ৰেণী বিভাজনৰ ওপৰত যে শৰ্মাই অধিক গুৰুত্ব দিছিল তাক মই সহজতেই অনুমান কৰি লৈছিলোঁ মোক নিয়ন্ত্ৰণ জনাবলৈ আহোঁতে। মোক নিমন্ত্ৰণ জনাবলৈ আহি সি অসংখ্য চিঠি উলিয়াইছিল। তাৰ পাছত বহু সময় বাছি বাছি মোৰ হাতত তুলি দিছিল এখন আটক ধুনীয়া চিঠি। মই চিঠিখন হাতত লওঁতেই সি সুধিছিল চাচোন চা ইংৰাজীত লিখা চিঠি হয়নে নহয়।

মই খুলি চাই কৈছিলোঁ—অ ইংৰাজীত লিখা চিঠি।

অ' তেনেহলে তোৰেই দে সেইখন।

মানুহ চাই চিঠি দিছ নেকি?

প্ৰত্যেককে একে চিঠি দিবি কেনেকৈ? তই সেইখন বাখি থা; তাৰিখটো পাহৰিব পাৰ কামৰ মানুহ। তই যাবই লাগিব কিন্তু। তই আক' অতিথি নহয়, একেবাৰে ঘৰৰ মানুহৰ দৰে। কামো কৰিব লাগিব।

মই হাঁহিলোঁ। “তইতো জানই মন্থ, মই একো কামৰ মানুহ নহওঁ। বাক বাদ দে, দৰা ক'ত?” মই সুধিলোঁ।

গুৱাহাটীৰ। মন্থ শৰ্মাই চমুকৈ ক'লে।

দৰাই কি কৰে?

কি কৰিব, এখন বেচৰকাৰী কলেজৰ অধ্যাপক।

কলেজৰ অধ্যাপকলৈ এইবাৰ মায়া সোমাল তোৰ? ডাক্তাৰ, ইঞ্জিনীয়াৰ, ঠিকাদাৰ, ভেটি খোৱা কেবাগাঁ—এইবোৰ যে নিবিচাৰিলি। মই হাঁহি হাঁহি সুধিলোঁ।

ছোৱালীৰ ভাগ্য নাই অ'! কিমান আৰু অপেক্ষা কৰিম। অপেক্ষা কৰোঁতে কৰোঁতে এম, এ পাছ কৰিও ছোৱালীয়ে দুটা বছৰ ঘৰতে বহিল। তাৰোপৰি তইতো অলকাক জানই। আগৰ কেইজনীৰ দৰেতো এইজনী আৰু চকুত লগাও নহয়। কিবাকৈ যে গোটাৰ পাৰিছোঁ।

মন্থে ক্ষন্তেক নিশ্চুপ হৈ থাকি পুনৰ মোক অনুৰোধ কৰিলে—বিয়াৰ দিনা তই পুৱাই যাব লাগিব ৰাণা।

পুৱাই যাব নোৱাৰিলেও যোৱাটো যে খাটাং তই ঠিক জানিবি। যোগাৰ-পাতি চব ঠিক-ঠাক হৈছেতো!

মন্থে হাঁহিলে। আমাৰ ঠিক হোৱা, ঠিক নোহোৱা কি? তইতো জানই। হোৱা নাই হ'ব আৰু। বলোৰাম ত্ৰিবেদীয়ে দিব খুজিছে চোফা চেটটো, হৰেণ চক্ৰবৰ্তীয়ে দিব পালেংখন, শশী তালুকদাৰে দিব কাপোৰ-কানি সোপাকে; চালাহঁত চব সেই। বৰশীৰ টোপ দিছে। এইবোৰৰ অৰ্থতো জানই। ঠিকা লাগে। দুয়ো হাঁহিলোঁ।

বিয়াৰ দিনা বিশেষ কামত ব্যস্ত থকা কাৰণেই অতিথিৰ দৰেহে যাব লগা হ'ল। শৈলজাই মোক আথে-বেথে নি বহুৱালে। মন্থৰ বাল্যকালৰ বন্ধু বুলিয়ে বোধকৰো ইমান আবদাৰ। শৈলজাই দুই আমাৰ মাত দিয়াৰ পাছত আহি ওলাল মন্থ। তই যে কি মানুহ। পুৱাই অহা মানুহ, এতিয়া আহি ওলাইছ এই গধূলিখন।

মন্মথক মোৰ অসুবিধাৰ কথা বুজাই ক'লোঁ। মন্মথৰ চকুৰে-মুখে কিবা এক আনন্দৰ প্ৰভা। তাৰ এইটোৱে আছিল শেষ দায়িত্ব। তাকো যেতিয়া সুচাৰুৰূপে পালন কৰা হ'ল, তাৰ আনন্দ লগাৰ কথাই। মন্মথে মোক নিজেই খোৱা-লোৱা কৰা ঠাইলৈ লৈ গ'ল। তাত গৈ দেখিলোঁ আমাৰ আস্থান, আহাৰ পাত্র, খোৱাৰ সামগ্ৰী সকলো বেলেগ ধৰণৰ। খোৱা বস্তু পৰিবেশন কৰিছে কেইজনীমান ধুনীয়া ধুনীয়া ছোৱালীয়ে। খোৱা খাদ্য পৰিবেশন কৰি কৰি তাইহঁত নিজেও যেন খোৱা খাদ্য হৈ পৰিছে। তাইহঁতৰ গোটেই গাত খোৱা বস্তুৰ গন্ধ, শাৰীৰপৰা ব্লাউজলৈ প্ৰত্যেকতে খোৱা বস্তুৰ দাগ, ইমান ব্যস্ত যে তাইহঁতৰ দেহত যে এই বস্তুবোৰ পৰিছে তাৰ খেয়ালেই নাই। কোনোমতে হাঁহি থকা মুখখনক যে সেই খোৱা সামগ্ৰীৰ আক্ৰমণৰপৰা বক্ষা কৰি চলিছে সেয়াই বহুত।

খোৱা-লোৱাৰ পাছত অলকাক লগ ধৰি আশীৰ্বাদ কৰি উপহাৰ দিলোঁ। বিয়াৰ কাৰণেই নেকি অলকাক বেচি ধুনীয়া দেখিলোঁ।

আহি আকৌ বহিলোঁ ভদ্ৰলোক-বৃন্দৰ লগত। দুই এষাৰ কথা ওলাল। কিবা উত্তৰ দিয়াতকৈ শুনি যোৱাই শ্ৰেয় বুলি ধৰি ল'লোঁ। মন্মথো মোৰ কাষত কিছু সময় বহি আছিল। হঠাতে মন্মথৰ চকুযুৰি বিশাল হৈ উঠিল। সি যি আশংকা কৰিছিল সেয়াই হ'বলৈ উপক্ৰম কৰিছে। কোনোবা এজন দুপট মানুহে তেওঁ কৰি দিয়া এই বিভাজনৰ লাইন ভাঙিবলৈ উদ্যত হৈছে। সি আমি বহি থকা ঠাইৰ ফালে অগ্ৰসৰ হৈছে। কোনেও তাক বাধা দি ৰাখিব পৰা নাই। মন্মথে শৈলজাক ইঙ্গিত দিলে। শৈলজাই আহি তাৰ হাতত ধৰাৰ লগে লগে সি মোলৈ আগুলাই দেখুৱালে। মই বিস্ময় নেত্ৰে তালৈ চাই থাকিলোঁ। কোন মানুহ? শৈলজাই কোৱা শুনিলোঁ—যোৱা, পিছে

পৰেও লগ ধৰিবা। নহয় নহয়, মই কিমান দিনৰ মূৰত যে দেখিছোঁ। মই লগ ধৰিবই লাগিব। মানুহজনে চিঞৰি উঠিল।

মানুহজনৰ সেই আবেগজড়িত মাত শুনি মই আৰু বহি থাকিব নোৱাৰিলোঁ। মই নিজেই আগুৱাই গলোঁ। —আৰে সৰু বোপা! পাহৰিয়ে গ'লা তুমি। মোক চিনি পোৱা নাই তুমি?

তুমি কোন বাক? মই ঠিক ধৰিব পৰা নাই।

তুমিও মোক হুঁহুৱালা। কিয় মই সেই অৰ্জুন নহওঁ সৰু বাপু। তুমি পাহৰি গ'লা নেকি মই লখাইপুৰৰ অৰ্জুন।

অৰ্জুন, অৰ্জুন মোৰ যেন অস্পষ্টকৈ এজন মানুহৰ মুখৰ ছবি মনৰ মাজতে ভাঁহি উঠিল। এজন হটু চহেৰাৰ অসন্তৰ বলী মানুহ। সৰুৰেপৰা খেলা-ধূলা সকলোতে পাৰ্গত। মই কৈ উঠিলোঁ—অ' তুমি তেনেহ'লে অৰ্জুন! ইয়াত কেনেকৈ ওলালা তুমি?"

এহ সেইবোৰ বহুত কথা সৰু বাপু। ইয়ালৈ আহিছিলোঁ বেচি দিন হোৱা নাই। কিবাকৈ কাম-বন কৰি থাই আছিলোঁ। এতিয়া তাৰো মুদা মৰিছে। গোটেই গাত বিষ সৰু বাপু। তাৰো-পৰি পেটত কিবা এটা বাঢ়িছে। শৈলজাই আমাৰ গাওঁৰ ওচৰৰে মানুহ। সিহঁত তাতেই ডাঙৰ হৈছে ইয়ালৈকে আহিছে। বিয়ালৈ আহি তোমাক দেখি আৰু ব'ব নোৱাৰিলোঁ, সঁচাই সৰু বাপু, তুমি খাটি চাহাব হৈ পৰিছা। চহেৰাই-পাতিয়ে কোনে ক'ব যে তুমি তাহানিৰ সৰু বাপু। তোমাক যে কোলাত লৈ ডাঙৰ কৰিছিলোঁ এতিয়া ভাবেই নহয় তোমাক দেখিলে। ভগৱানে তোমাৰ আৰু উন্নতি কৰক। মূৰৰ চুলিৰ সমান আয়ুস দিয়ক।

মই অৰ্জুনক পুনৰ নিৰীক্ষণ কৰিলোঁ। আগৰ অৰ্জুন যেন এইজন নহয়। হাত-ভৰিবোৰ শীৰ্ণ, মুখৰ বৰণ শেঁতা। গাল দুখন ফুলিছে। গাত ফটা-ছিটা কাপোৰ। হাতত এটা সৰু টোপোলা।

মই ভাবিলোঁ অৰ্জুনে জানো মৰমতে অলকালৈ কিবা উপহাৰ আনিছে। তাৰ হাতৰ টোপোলাটো মই তেনেকুৱা বুলি অনুমান কৰিলোঁ। মই সুধিলোঁ তুমি ভিতৰলৈ যাবা নেকি অৰ্জুনকাই।

নাই সৰুৰাপু, মই যাবলৈহে ওলাইছোঁ। অকলে সৰু ছোৱালীজনী আছে নহয়, তাই ভয় কৰিব। তুমি বোধকৰো নেজানা মোৰ ঘৰৰ মানুহজনী যোৱা বেলি মৰিল। মই ঘৰতেই নাছিলোঁ। ঘৰলৈ আহিহে গম পালোঁ। আচ্ছা সৰুৰাপু, মই এতিয়া যাওঁহে বুলি অৰ্জুনে খোজ ললে আৰু এটা সময়ত মানুহৰ মাজত হেৰাই গ'ল।

ময়ো বিয়া বাহৰত আৰু বেচি পৰ বৈ নেথাকিলোঁ। শৈল-জাই, মন্থথে বৰকৈ ধৰিছিল দৰা অহা সময়লৈ থাকিবলৈ। কিন্তু বিয়া বাহৰৰ পৰিস্থিতি দেখি থকাৰ ইচ্ছা নকৰিলোঁ। মন্থথ-হঁতৰ কৃত্ৰিমতা, ফটহতাবোৰ দেখি অসহ্য হৈছিল। মই লক্ষ্য কৰিছিলোঁ মই যে অৰ্জুনৰ সতে কথা পাতিছিলোঁ সেইখিনি সময়ত মন্থথ আৰু শৈলজা অতীষ্ঠ হৈ পৰিছিল; সিহঁতৰ ভাব হৈছিল যেন সেই অৰ্জুনৰ উপস্থিতিয়ে বিয়া বাহৰৰ সকলো সৌন্দৰ্য্যকে নষ্ট কৰি পেলালে।

গোটেই বাটটোত মোৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠিছিল অৰ্জুনৰ সেই ৰূপ। এই মানুহজন এসময়ত আমাৰ ঘৰৰ এজনৰ দৰেই হৈ গৈছিল। দেউতাই সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহক সমান মৰম কৰিবলৈ আমাক উপদেশ দিছিল। অৰ্জুনকো আমি নিজৰ ঘৰৰ মানুহৰ দৰেই মৰম কৰিছিলোঁ। অৰ্জুন আছিল এজন নিপুণ কৰ্মী। সকলো কামকে হেলাৰঙে কৰিব পাৰে। দুখ নাই, ভাগৰ নাই, শৰীৰত অপৰ্য্যাপ্ত শক্তি আছে। কাম কৰে, গীত গায়, হাঁহি উঠা কথা কৈ পেটৰ নাড়ী ডাল ডাল কৰে। কিন্তু সেইজন অৰ্জুনৰ এয়া কি অৱস্থা হৈছে! চিনাকী নিদিলে চিনিবকে নোৱাৰি।

গোটেই বাটটো কেৱল অৰ্জুনৰ কথা ভবাৰ কাৰণেই নেকি অৰ্জুন মোৰ একেবাৰে সন্মুখত থিয় দি থকা যেন লাগিল। মই গাড়ীৰ আয়নাখনৰ মাজেৰে যেন অৰ্জুনকেই দেখিছোঁ। হঠাতে এটা কেঁকুৰি পাই গাড়ীখন ঘূৰাই দি মই সঁচাকৈয়ে যেন অৰ্জুনক দেখিবলৈ পালোঁ। মটৰৰ হেড লাইটৰ পোহৰত দেখিবলৈ পালোঁ সেই মানুহজনে পোহৰৰপৰা কিবা এটা লুকুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছে। কাষত জীৰ্ণ-শীৰ্ণ এজনী ছোৱালী। তাই ভয়-বিহ্বল চাৰনিৰে মটৰৰ লাইটৰ পোহৰলৈ চাইছে। মই গাড়ীখন ৰাখি ফুটপাথটোলৈ আগুৱাই গৈ দেখা পালোঁ—অৰ্জুন! সঁচাকৈয়ে অৰ্জুনে ভীতি বিহ্বল চাৰনিৰে মোলৈ চাই আছে। বিয়া বাহৰত তাৰ হাতত দেখা টোপোলাটো সি তাৰ ছোৱালীজনীৰ সন্মুখত মেলি দিছে। পেলনি যোৱা সেই খাদ্যবোৰৰ দুই এবিধ মুখত লৈ ছোৱালীজনীয়ে মোৰফালে খব লাগি চাই আছে।

মই কিবা কোৱাৰ পূৰ্বে অৰ্জুনে মাত লগালে—সৰুৰাপু!” তাৰ পাছত অৰ্জুনৰ কথা নোলাল। কেৱল দুধাৰি চকুলো তাৰ দুগালেদি বাগৰি পৰিল।

—অসম বাণী

গোটেই বাতি এতিয়া উজাগৰে যাব যেন পাইছোঁ। বাহিৰত কুকুৰৰ দুই এটা ভুকভুকনি, নাম নজনা পখীৰ বিকট চিৎকাৰ। তাৰ পাছত আকৌ নীৰৱতা। সমাহিত সন্যাসীৰ স্থিৰ নেত্ৰৰ দৰে আকাশৰ বুকুত জোন। এনেকুৱা বহুতো নিশাৰ অতন্দ্র প্ৰহৰী হৈ কটাই দিছোঁ। টোপনি নোহোৱা এই বেমাৰটো আজি কিছুদিনৰপৰা বাঢ়িছে। কাহে-কফে আঙুৰি ধৰে, টোপনি আকৌ ক'ৰপৰা আহিব। বয়সবোৰ যে কেনেকৈ বাঢ়ি থাকে। একেবাৰে পলৰীয়া স্কুলৰ ল'ৰাৰ দৰে বছৰবোৰ পলাই পলাই যেন আঁতৰি যাব ধৰিছে।

বাহিৰ ওলাই আহোঁ। বতাহ অকণমান পালে ভাল লাগিব পাৰে। বতাহনো কেনেকৈ পাম? মোৰ পঁজাটোৰ সন্মুখতে এখন পাহাৰৰ দৰে বৃহৎ অট্টালিকাটো। একাৰ বাতি একেবাৰে ভয় লাগি যোৱা কাৰবাৰ। মৰা হাতী এটাৰ দৰে এইটো সন্মুখতে পৰি থাকে। কাৰখানাত যেতিয়া কাম আৰম্ভ হয়, গোটেইবোৰ মানুহ আহি যেতিয়া খদমদম লগায়, তেতিয়াহে ইয়াক জীৱন্ত যেন লাগে, যেন সেই মানুহবোৰৰ জীৱনৰ স্পন্দনৰেই ইয়া স্পন্দিত।

বাহিৰত বহোঁ। ইয়া এটা নিত্য নৈমিত্তিক ঘটনাৰ দৰে হৈ পৰিছে। টোপনি নহ'লেই আহি এই বৃহৎ অট্টালিকাটোৰ বাৰাণ্ডাতে বহোঁ। বাৰাণ্ডাখন বেছ আহল-বহল। বহি ভাল লাগে। আগতে মই যেতিয়া ইয়াত কাম কৰিছিলোঁ, ইয়াক মোৰ নিজৰ অঙ্গ যেন লাগিছিল। প্ৰতিটো খুটা, প্ৰতিছটা ইটাৰ

সতে মোৰ তেজৰ কিবা সম্পৰ্ক থকা যেন পাইছিলোঁ। এতিয়াতো মই ইয়াৰপৰা খহি পৰা এটা বিকলাঙ্গ অঙ্গ। মোক আৰু মালিকৰ প্ৰয়োজন নাই। সুদীৰ্ঘ বছৰৰ অভিজ্ঞতাৰ অন্তত এতিয়া অৱসৰ। তথাপি ইয়াত বহি কিবা আৰাম পাওঁ; মোৰ অতীতটোৰ সতে যেন মুখামুখি হ'ব পাৰোঁ।

এজন পোন্ধৰ-ষোল বছৰীয়া ছফল ডেকা। ভাবনা-চিন্তা একো নাছিল তাৰ। খোৱা-লোৱা আৰু চিনেমা চাই স্ফুৰ্তি কৰা। ঘাটমাউৰা ল'ৰা সি। দেউতাক আৰু সি দুজনেই ঘৰখনৰ প্ৰাণী। দেউতাকে কাৰখানাত কাম কৰে। দেউতাকৰ উপাৰ্জনেৰেই দুয়ো সুন্দৰভাৱে চলি যায়। কিন্তু দেউতাকে তাক কেবাদিনো ক'লে কাৰখানাত সোমাই লবলৈ। “পঢ়া শুনাতো কৰিব নোৱাৰিলিয়েই, ইয়াতেই সোমাই ল। মই আছোঁ কাৰণেই নিশ্চিত্তে আছ, কিন্তু মইতো তোক সদায় খুৱাই থাকিব নোৱাৰোঁ।”

দেউতাকৰ কথাবোৰ তাৰ কাণত সোমোৱা নাছিল। বন্ধ ঘৰৰ ভিতৰত সোমাই থকা তাৰ দেউতাকৰ জীৱন আৰু তাৰ এই মুক্ত জীৱনৰ তুলনাই নহয়। দেউতাকৰ সেই জীৱনক স্বাগতম জনাবলৈ সি সাজু নাছিল। কিন্তু অৱশেষত সেই জীৱনকে সি আদৰি লব লগা হ'ল। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত পদুমীৰ আগমনেও বিশেষভাৱে ক্ৰিয়া কৰিছিল।

কাৰখানাত কাম কৰিবলৈ অহা ছোৱালী পদুমী। তালৈ সোমাল তাৰ মায়া। নিজক লৈ ব্যস্ত হৈ থকা ল'ৰাজন অইনৰ কাৰণে ব্যস্ত হ'ব লগা হ'ল। পদুমীক লৈ তাৰ ব্যস্ততা বাঢ়িল। প্ৰথমতে ইয়াকো অৱশ্যে খোৱা-লোৱা, চিনেমা চোৱা আদিৰ দৰেই খুব স্ফুৰ্তি বুলিয়ে ধৰি লৈছিল। কিন্তু এই স্ফুৰ্তিৰ মাজতেই ঘটি গ'ল ঘটনাটো। পদুমীৰ পেটত সন্তান হ'ল। পদুমীক যিকোনো উপায়ে ঘৰলৈ আনিবই লাগিব। দেউতাকে

প্রথমতে আপত্তি কৰিছিল। কিন্তু কথাটো বুজি উঠাৰ পিছত দেউতাকৰ আপত্তি নবজিল। পদুমী যেতিয়া ঘৰলৈ আহিল কিবা এটা কামত সি সোমাই লব লগা হ'ল। দেউতাকৰ কথা মতে সি মালিকৰ কাৰখানাতে সোমাল। তাৰ পিছত নিজৰ দেহক পানী কৰি মালিকৰ কাৰণে কাম কৰিলে। তথাপি মালিক সন্তুষ্ট নহয়। সিহঁতৰ শৰীৰৰ প্রতিটোপা তেজ যেন শলিতা জ্বলা তেল। শলিতা জ্বলিবলৈ শেষটোপা তেলৰো প্ৰয়োজন। সামান্য লাভৰ আশাত দিন বাতিৰ বিচাৰ নকৰাকৈ খাটি খাটি সিহঁতে তেজবোৰ পানী কৰি মালিকৰ কাৰণে খাটিলে; তাৰ পিছত অসমর্থ বুলি সিহঁতৰ অৱসৰ।

“কিহে, কি ভাবি আছা?” আহি ওলায় বাম কিস্কৰ। “এবা নিজৰ কথাই ভাবিছোঁ ব'বা। ইমান সময়ে যেন নিজৰ জীৱনটোক বোলছবি দেখাৰ দৰেই দেখি আছিলোঁ। তাহানিৰ সেই ছফল ডেকা এতিয়া বুঢ়া হৈ গৈছে। হাঁপানি হৈছে। গেণ্ডিট্ৰক হৈছে। পদুমীয়ে দুটা সন্তান জন্ম দি তৃতীয় সন্তানটো হ'বৰ সময়ত মৰিল। চিকিৎসা কৰাব নোৱাৰিলোঁ।”

“কি গৰম পৰিছেহে বামকিংকৰ” মই ক'লোঁ।

“নক'বা আক।”

“তোমাৰতো একো কথাই নাই গৰম ঠাণ্ডাৰ। তুমিতো আক বাতি নোশোৱা। আমি শোৱাবোৰে কি কৰোঁ? মোৰতো একেবাৰে অনন্ত বিশ্রাম।”

বামকিংকৰে হাঁহে। মাজ নিশাৰ জড়তা সনা নিঃশব্দ হাঁহি। তাৰ পিছত হাতত লাঠিডাল লৈ খটপ্ খটপ্ কৈ বামকিংকৰে বাবাণ্ডাৰ সিমূৰলৈ যায়। এই অহা-যোৱাই তাৰ চাকৰি। মোৰ দৰে চাকৰি নোযোৱালৈকে সি নিজৰ অগৰ দৰেই ইয়াক মৰম কৰিব। গোটেই বাতি পহৰা দিব। ক'ৰবাত

পাত এটা পৰিলেও কিবা হোৱা বুলি জঁপ মাৰি উঠিব। কিন্তু তাৰ পিছত এদিন বিকলাঙ্গ অগৰ দৰে সিয়ো খহি পৰিব লাগিব।

এনেকুৱা কথাবোৰ ভাবিও কিবা ভাল লাগে। এনে ধৰণৰ ভাববোৰ ইয়াত বহিলে আহেই। এই কাৰখানাত কাম কৰি থাকোঁতেই এদিন দেউতা মৰিল। তাৰ পিছত মোৰো অৱসৰ। দুটা ল'ৰা আছিল। সিহঁতকো ইয়াৰ মালিকৰ গোলাম কৰি দিছোঁ। আমি তিনি পুৰুষেই এই কাৰখানাৰ বন্ধ কোঠাত সোমাই আয়ুস ক্ষয় কৰিলোঁ, প্রতি টোপা তেজ পানী কৰিলোঁ। আমাৰ জীৱনত কিন্তু কোনোদিনে পোহৰ নহ'ল। আমি শলিতাৰ তলৰ মাটিৰ চাকি। আমাৰ জীৱনত চিৰ অন্ধকাৰ। দাৰিদ্ৰ্যৰ নিপীড়ন আমাৰ চিৰ লগৰীয়া। গাহৰিৰ দৰে খাটি খাটি উত্থানৰ পুৰুষাৰ্থ আমি হেৰুৱাই পেলাইছোঁ। লেতেৰা নৰ্দমা এটাৰ দৰেই আমাৰ জীৱনৰ কদৰ্য্যময় গতি, তাৰ পাছত স্তব্ধতা। এইটো অকল মোৰেই ক্ষেত্ৰত হোৱা কথা নহয়, প্ৰত্যেকৰে, ভাবিতো লাভ নাই। তথাপি ভাবোঁ, ভাবি ভাল লাগে। আমাৰ প্রতি-টোপা তেজৰ বিনিময়ত এই কাৰখানাই বিশাল ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। মোৰ দেউতাৰ দিনৰ সেই সৰু কাৰখানা ঘৰটো এতিয়া বৃহৎ অট্টালিকা হৈ পৰিছে।

নাই আক টোপনি ক'ত আহিব। এইবোৰ ভাবনাই মূৰ গৰম কৰিহে দিয়ে। জোনাকবোৰো এতিয়া নাইকিয়া হ'ব। মোৰ কোঠাটো সম্পূৰ্ণৰূপে একাৰ হৈ পৰিছে। গোটেই অট্টালিকাৰ ছাঁটো পৰিছে মোৰ অকণমান পঁজাটোৰ ওপৰত।

পুনৰ মোৰ পঁজালৈ উভতি আহিছোঁ। বতাহ আৰু নাহে। মুকলি বতাহ আৰু ক'ত পাম? জোনৰ পোহৰো আৰু নপৰে। গোটেইখিনি পোহৰ অট্টালিকাৰ ওপৰত পৰিছে। একাৰৰ মাজে মাজে অট্টালিকাৰ কাষৰ নৰ্দমাটো ধীৰে ধীৰে বৈ আছে। আৰু মৃত মানুহৰ দৰে পৰি আছে মোৰ জীৰ্ণ-শীৰ্ণ পঁজাটো।

—অসম বাতৰি: ২৩ জুলাই, ১৯৭২

স্থলন

মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীৰ মুখৰ হাঁহিটো এইবাৰো বিকৃত নহ'ল। দুচকু চকুপানীৰে উপচি নপৰিল। সুনন্দ আহি ঘৰৰ চোতাল পোৱাৰ লগে লগে মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে মুখত হাঁহিটো লৈয়ে তাক মাতিলে। কিন্তু ঘৰৰ ভিতৰৰপৰা ভাঁহি অহা কান্দোনৰ কৰুণ ধ্বনিবোৰ কাণত পৰাৰ লগে লগে সুনন্দৰ ভাগৰত ক্লান্ত হৈ পৰা মুখখন আৰু বেছি শুকাই গ'ল। চকুঘোৰ ঘোপা কৰি ঘৰটোৰ ফালে চাই সি কিবা এটা অনুমান কৰিব খোজোঁতে দেউতাক মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে মাত লগালে—একো ডাঙৰ ঘটনা হোৱা নাই, আহ সুনন্দ। পিছেপৰে সকলোবিলাক জানিবি। তই মানুহজন সুস্থিৰ হৈ বহি লচোন। সদ্যহতে ঘৰৰ ভিতৰলৈ যাব নেলাগে, বাহিৰতে বহ।

একো বুজিব নোৱাৰাকৈ মন্ত্ৰমুগ্ধ সাপৰ দৰে সি কেৱল বাঁৰাণ্ডাখনৰ ফালে আগবাঢ়ি গ'ল। দেউতাকক আগুৰি গাঁৱৰে সনাতন মণ্ডল, বলো বায়ন, বধু পণ্ডিতহঁত বহি আছিল। তেওঁ-লোকৰ ওঁঠবোৰো যেন শুকাই গৈছে। ক'ত কি হৈছে তাক জনাৰ আগহেৰে সি কিবা এটা সুধিব খুজিও একো সুধিব নোৱাৰিলে। সি হতবাক হৈ গ'ল। দেউতাকেই পুনৰ তাক ক'লে—তোক দেখিলেই অমিয়াই আকৌ ঝাউচি জুৰি কান্দিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। আমি কিবাকৈ অকণমান শাঁত কৰিছোঁ; সেয়ে অলপ পিছতে ঘৰ সোমাবি।

সুনন্দৰ চকুদুটা আপোনাআপুনি আদ্ৰ হৈ উঠিল। যেন তাৰ মনটোৱে ধৰিব পাৰিছে ক'বাত কিবা এটা হৈছে। শিলৰ

দৰে কঠিন হৃদয়ৰ দেউতাকৰ বাবে একো এটা ডাঙৰ ঘটনা নহ'লেও তাৰ বাবে নিশ্চয় ঘৰখনত কিবা এটা হৈছে। পৰম বিহ্বলতাবে সি এইবাৰ চিঞৰি উঠিল—“কি হৈছে দেউতা এইবোৰ। মই যে একোকে ধৰিব পৰা নাই।” আৰু একো ক'ব নোৱাৰি সি দেউতাকৰ মুখৰ পিনে অসহায়ভাৱে চাই থাকিল।

দেউতাকে তালৈ হাঁহিব আভা সনা চকুযুৰিৰে আকৌ এবাৰ চালে। আৰু তাৰ লগে লগে তেওঁৰ ওচৰত বহি থকা মানুহ কেইজনৰ বিবশ বিষন্ন চকুৰ দৃষ্টিও তাৰ ওপৰত পৰিল। দেউতাকৰ বাহিৰে বাকী মানুহ কেইজনেও তালৈ বৰ কৰুণ দৃষ্টিৰে চাই আছে। এনে এটা পৰিস্থিতিত সুনন্দৰ নিজকে কিবা বেলেগ বেলেগ যেন লাগিবলৈ ধৰিলে। সি যেন মঞ্চত উঠা এজন ভাৱবীয়াহে আৰু মঞ্চত হঠাতে সি নিজৰ বচনবোৰ পাহৰি গ'ল। কাষত থকা ভাৱবীয়াবোৰেও যেন বিবুধি হৈ তাৰ মুখলৈ চাই আছে। সুনন্দৰ মাত শুনি ইতিমধ্যে ঘৰৰ ভিতৰৰপৰা প্ৰতুল ওলাই আহিছিল। প্ৰতুল তাৰ পেহীয়েকৰ বাৰ বছৰীয়া ল'ৰা। তাৰ চকুতো চকুপানী, সুনন্দক দেখি সি উচুপি উচুপি কান্দিব ধৰিলে। আৰু সি থোকাথুকি মাতৰে ক'বলৈ ধৰিলে—ককাই-দেউ, তোমালোকৰ বুবুল ভাইটি যোৱাকালি পুখুৰীৰ পানীত পৰি মৰি থাকিল।” কথাষাৰ সুনন্দৰ যেন বিশ্বাসেই নহ'ল কিন্তু ইমান সময় ধৰি বুবুলৰ অনুপস্থিতিৰ কথা মনত পৰাৰ লগে লগে তাৰ সমস্ত অন্তৰাত্মা কঁপি উঠিল। দেউতাক মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়েও ক'লে—আমি ভবাই নাছিলোঁ অ', সি যে এনেদৰে পানীত পৰি মৰি থাকিব। পিছে মৰা মানুহ জানো উভতি আহে।”

সুনন্দই আৰু ধৈৰ্য্য ধৰি থাকিব নোৱাৰিলে। মুখখন কমাল এখনেৰে ঢাকি লৈ এটা সৰু ল'ৰাৰ দৰে সি উচুপি উঠিল। শিলৰ পাষাণ মূৰ্তি এটাৰ দৰে মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে পুতেকৰ তেনে অৱস্থা-

টোলৈ কিছু সময় চাই থাকি কৈ উঠিল—সুনন্দ, পুৰুষ হৈ ইমান দুৰ্বল হ'লে শোভা নেপায়। অমিয়া তিবোতাজনীক তই আকৌ কেনেকৈ সাবুনা দিবি। বুবুল জানো মোৰো মৰমৰ নাছিল। কিন্তু ক'তা মইতো তোৰ নিচিনাকৈ বেদনাত ভাগি পৰা নাই। তই জানো পাহৰি গ'লি তোক যে মই গীতা বুজাই দিছিলোঁ...”

গীতা পঢ়াই তাৰ দেউতাকে তাক কি বুজাইছিল সেইবোৰ কথা মনত কৰা অৱস্থা সুনন্দৰ নাই। কিন্তু দেউতাকৰ সেই দৃঢ়তাৰ সন্মুখত সি ইমান আলসূৰা হৈ থাকিব নোৱাৰিলে। তাৰো চকুৰপৰা চকুপানীবোৰ লাহে লাহে শুকাই গ'ল। দেউতাক মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে এই দৃঢ়তাৰেই তাৰ চকুত গোটখোৱা বহতো চকুপানী এইদৰেই বহুবাৰ শুকাই পেলাইছে। নিজে দৃঢ় হৈ থাকি তাকো দৃঢ় হ'বলৈ অনুপ্রাণিত কৰিছে। তাৰ চকুৰ কোণত শুকাই যোৱা চকুলোবোৰেই জুইৰ শিখা যেন হৈ তাৰ বেদনা-সিক্ত চকুযোৰ উজ্জ্বলাই তুলিলে আৰু তেনে এক দৃষ্টিৰেই স্থবিৰ হৈ শূন্যৰ বুকুলৈ চাই উদাসীন হৈ পৰিল সুনন্দ। তাৰ পাছত এটা সময়ত অমিয়া থকা কোঠাটোলৈ সোমাই গ'ল সি।

কোঠাটোত সোমায় সি দেখিলে অমিয়াই কান্দি কান্দি লেবেজান হৈ পৰিছে। তাইৰ যেন আৰু কান্দিবৰেই শক্তি নাই। মাতটো ভাগি প্ৰায় নোহোৱাৰ দৰে হৈ পৰিছে। দুচকুৰপৰা বৈ অহা চকুপানীৰ অবিৰাম স্ৰোতধাৰা দুই গালেৰে বাগৰিয়ে আছে। চুলিবিলাক আউলী-বাউলী হৈ গোটেই মুখখন ঢাকি পেলাইছে। সি অমিয়াৰ ফালে স্থিৰ দৃষ্টিৰে বহু সময় চাই থাকিল; অমিয়াৰ সেই ৰূপটোৱে তাক আকৌ এবাৰৰ বাবে বেদনাত কৰি পেলালে। কিন্তু সি নিজে নিজেই অনুমান কৰিলে তাৰ চকুত যেন আৰু অকণমানো চকুপানী নাই। কণ্ঠত যেন এটা ভাষাও নাই। ওঁঠযুৰি খোলাৰ সামৰ্থ্যও সি হেৰুৱাই পেলাইছে। অমিয়াৰ কান্দোনৰ শব্দবোৰ সি নিশ্চুপ হৈ শুনি থাকিল।

তাইক কি বুলি সান্ত্বনা দিব সি ভাবি নেপালে। তালৈ দেউতাকে যি এক দৃষ্টিৰে চাইছিল সেই এক দৃষ্টিশিখাৰেই সিয়ো অমিয়ালৈ চাই থাকিল আৰু একোৱে ক'ব নোৱাৰিলে।

কোঠাটোত অলপ সময় সোমাই থকাৰ পাছত তাৰ বৰ অসহ্য লাগিল। অমিয়াৰ বেদনাত অন্তৰৰপৰা নিৰ্গত হোৱা বিষবাপ্পেৰে যেন ভাৰাকান্ত হৈ পৰিছে গোটেই কোঠাটোৰ বায়ু-খিনি। সি তাৰপৰা ধীৰে ধীৰে ওলাই আহিল আৰু এইবাৰ সি বাৰীৰ পিছপিনে খোজ ললে। বুবুলৰ সলিল সমাধি হোৱা পুখুৰী-টোৰ পাৰতে সি বহিল। পুখুৰী পাৰত এটা নিজুম নিবিবিলি পৰিবেশত সি আৰু নিজকে সংযত কৰি ৰাখিব নোৱাৰিলে। দেউতাকৰ চকুযুৰিৰ কথা, মুখখনৰ কথা সি পাহৰি গ'ল। হকহকাই সি কান্দি পেলালে। বুবুলৰ অভাৱৰ তীব্ৰ বেদনাই তাৰ বুকুৰ এটা ফাল যেন খহাই লৈ গ'ল। বুবুল জীয়াই থকা হ'লে তাৰ লগত ইমান সময় যে সি কত কথা পাতিলেহেঁতেন। তাৰ ঠুনুক-ঠানাক মাতবোৰ ভাঁহি আহি ক্ৰমে যেন তাৰ দুই কাণত বাজিবলৈ ধৰিলে। তাৰ ধুনীয়া মুখখনৰ ছবিটো তাৰ দৃষ্টিৰ সন্মুখত বাৰে বাৰে ভাঁহি উঠিল। কিন্তু সেইজন বুবুলৰ আজি স্মৃতিৰ বাহিৰে তাৰ যে আৰু স্থানিক অৱস্থিতি নাই। এই এক উপলব্ধিৰ তীব্ৰ বেদনাৰপৰা দেউতাকে তাক বুজোৱা গীতাৰ ব্যাখ্যাৰে, দেউতাকৰ দৃঢ়তাৰ অনুপ্ৰেৰণাৰে আৰু সান্ত্বনা লাভ কৰিব নোৱাৰিলে।

বুবুল তাৰ একমাত্ৰ সন্তান আছিল। গোটেই ঘৰখনৰ সি আছিল আলাসৰ লাক। সুনন্দ, অমিয়াৰ উপৰিও ককাদেউতাকৰ অকৃষ্ণিম, অনাবিল মৰমৰ মাজত ডাঙৰ-দীঘল হৈছিল সি। মায়া-মমতাক বৰ বেছি প্ৰশ্ন দিব নোখোজা মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীও বুবুলৰ মায়াত নিবিড়ভাৱে সাঙোৰ খাই পৰিছিল। গধূলি কৰ-বাৰপৰা ফুৰি আহি তেওঁ বুবুলক নেদেখিলে উদ্‌গ্ৰীৱ হৈ পৰি-

ছিল। অমিয়াই সি শুই পৰা বুলি ক'লে বিছনালৈ গৈ তাক এবাৰ চাই আহিছে শান্তি পাইছিল তেওঁ। অথচ বুবুলক ইমান মৰম কৰা সেইজন মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীৰ বুবুলৰ মৃত্যুতো মুখৰ হাঁহি বিকৃত নহ'ল। দুচকুত চকুপানী বিৰিঙি নুঠিল। আনকি তেওঁ পুতেক সুনন্দৰ চকুপানীকো ৰোধ কৰিবহে বিচাৰিছে। নিসঙ্গ এই মুহূৰ্তত সি ভাবিলে দেউতাকৰ এখন অন্তৰ নাই; তেওঁ শিলেৰে গঢ়া মানুহ। যুক্তিৰ সৰাপাতে তেওঁৰ বেদনাক, তেওঁৰ আবেগ-অনুভূতিক ঢাকি ৰাখে। দুখ, বেদনা, আবেগ, অনুভূতি—একোৱে ছুৰ নোৱাৰা মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তী সৰ্বসাধাৰণৰ উদ্ধৃত।

দেউতাক মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তী এনে এজন বেলেগ মানুহ বুলি সুনন্দই জানে। জীৱনজুৰি এইজন মানুহে প্ৰতি পদে পদে বেদনা, ব্যৰ্থতা আৰু তীব্ৰ আঘাত পাই আহিছে। আৰু সেইবোৰৰ মাজেৰে ক্ৰমাগতভাৱে আগুৱাই আহি মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীৰ আত্মাই এটা নতুন ৰূপত অৱতীৰ্ণ হৈছে। সংসাৰৰ সকলো দুখ-বেদনা সহ্য কৰি দুৰ্জেয় স্থানুৰ দৰে অচল-অটল হৈ থাকিব পৰা শক্তি আহৰণ কৰিছে। এটা বেদনাৰ আঘাতে আন এটা বেদনাৰ আঘাতক তুচ্ছ কৰি ল'বলৈ সাহসী কৰি তুলিছে।

মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে জীৱনত প্ৰত্যেকৰেপৰা অফুৰন্ত বেদনা পাইছিল। ককায়েক মৃণাল চক্ৰবৰ্তীয়ে তেওঁক সম্পত্তিৰপৰা বঞ্চিত কৰিছিল। অৰ্থৰ অভাৱত ঘৰখনক পোহপাল দিবৰ বাবে তেওঁ হাবাখুৰি খাই ফুৰিব লগা হৈছিল। তথাপি তেওঁৰ সান্ত্বনা আছিল তেওঁৰ হৃদয়ক সম্পূৰ্ণৰূপে বুজি পোৱা ঘৈণীয়েক বৈশালী চক্ৰবৰ্তী। কিন্তু এদিন তেৱোঁ মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীক এৰি গুচি গ'ল। সুনন্দৰ এতিয়াও মনত পৰে তাৰ মাকৰ মৃত্যুৰ সেই সময়ৰ কথা। আকস্মিকভাৱেই তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল। সি আছিল তেতিয়া নগৰত। মাকৰ মৃত্যুৰ পিছদিনাই দেউতাক তাৰ ওচৰ

পাইছিল। অকণো দুখ, বেদনা, ক্লান্তিৰ ছাপ নোহোৱা দেউতাকৰ মুখখনত সিদিনাও হাঁহিৰ আভা আছিল। ইটো সিটো কথা সোধাৰ পাচত বৰ সহজভাৱেই তেওঁ কৈছিল—“ভাবিব নোৱাৰাকৈ তোৰ মাৰৰ মৃত্যু হ’ল অ’ সুনন্দ। ডাঙৰে কৈছে হাৰ্ট ফেইল কৰিলে হেনো। তোক মই লগতে লৈ যাবলৈ আহিলোঁ সুনন্দ, মাৰৰ কাজ-কামবোৰ তয়ে কৰিব লাগিব।” কথাষাৰ মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে এনেভাৱে ক’লে যেন তাৰ মাকে তাক মাতিছে পঠাইছে।

বেদনাত সি সিদিনা চাটি-ফুটি কৰিও কান্দিব পৰা নাছিল। দেউতাকে তেওঁৰ নিজৰ চকুদুটালৈ দেখুৱাই কৈছিল—মোৰ চকুত জানো তই চকু পানী দেখিছ। কাৰো চকুলোৱে কাকো ওভো-তাই আনিব নোৱাৰে। জীৱনত সকলো বিপৰ্য্যয়ক সহজভাৱে লবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে।” দেউতাকৰ সেই দৃঢ়তাৰ সন্মুখত সি সিদিনাও প্রকাশ্যভাৱে কান্দিব পৰা নাছিল।

দেউতাকৰ লগত সি সিদিনাই ঘৰলৈ উভতি আহিছিল। ঘৰ পাই তাৰ আকৌ মাকলৈ বৰকৈ মনত পৰিছিল। নগৰলৈ পঢ়িবলৈ যাবৰ দিনা—সোঁ সিদিনা মাত্ৰ মাকে যিটো পদূলিৰ মূৰত থিয় দি মনিব পৰালৈকে তাক চাই আছিল, সেইটো শূন্য পদূলিৰে সোমাই আহোঁতে তাৰ অন্তৰৰ মানুহটোৱে কান্দি উঠিছিল। দেউতাক মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তী কিন্তু অলৰ-অচৰ। তেওঁৰ মনত যেন একোৱে প্ৰতিক্ৰিয়া হোৱা নাই। সি চোতাল পোৱাৰ লগে লগে দেউতাকে তাক সঁকিয়াই দিছিল—“তই য’ত ত’ত নবহিবি, কলপাত এখনতহে বহিব পাৰিবি। বহ, মই কটাই আনো।” যেন তেওঁৰ অন্তৰত একো অনুভূতিয়ে নাই, কেৱল কৰ্তব্যৰ প্ৰতিহে তেওঁ সচেতন। মাক মৰাৰ পাছত পুতেক হৈ সি কি কৰিব লাগিব তাৰ প্ৰতিহে তেওঁ চকু দিছে। অথচ তাৰ অন্তৰৰ অন্তৰালৰ বেদনাৰ কথা উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা নাই।

মাক মৰাৰ পাছত আৰু দুজনী সৰু ভনীয়েক এজনীৰ পাছত এজনীকৈ মৰা কথাও তাৰ এই সময়ত মনত পৰিছে। লাভণ্যপ্ৰভা নামৰ ডাঙৰজনী ভনীয়েক বিছনাত পৰি অসহ্য বেদনাত চটফটাই থকা অৱস্থাতো সুনন্দই পৰম আশা কৰিছিল লাভণ্যপ্ৰভা বাচি উঠিব। কিন্তু এদিন হাঁহি হাঁহিয়েই মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে তাক কৈছিল—“মই জানো সুনন্দ, লাভণ্য আৰু বাচি নুঠে। তই চকুলো নুটুকিবি। হয়তো তাই আজি ৰাতিয়েই মৰিব। ওচৰৰ বলো বায়ন, বধু পণ্ডিতহঁতক মাতি আনগৈচোন।”

সঁচাকৈয়ে সিদিনা ৰাতি লাভণ্যপ্ৰভা মৰিল। সুনন্দই দেখিলে অকণো দুখ নকৰাকৈ মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে তাইক শ্মশানত পুতি থৈ আহিল। লাভণ্যপ্ৰভাৰ পিছৰজনী ভনীয়েক মৰাৰ সময়ত সি ঘৰত নাছিল। তাই মৰা কথা দেউতাকে তাক চিঠিৰে জনাইছিল। দুখ কৰিবলৈ হাক দি বহুতো উপদেশেৰে চিঠিখন ভৰাই দিছিল। গীতা, দৰ্শনৰ ব্যাখ্যাৰে তাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল জীৱনৰ অনিত্যতাৰ কথা।

কিন্তু সি দেউতাকৰ দৰে হ’ব নোৱাৰিলে। দেউতাকে তাক তেওঁৰ গড়তে তুলিবলৈ চেষ্টা কৰা কথা সি জানে। কিন্তু সি দেউতাকৰ দৰে তেনে ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী হ’ব নোৱাৰে। সাময়িকভাৱে দেউতাকৰ দৃঢ়তাৰ আদৰ্শেৰে সি বেদনাৰ স্ৰোত-ধাৰাক ৰুদ্ধ কৰিব পাৰিলেও পিছ মুহূৰ্তত সেই বেদনাৰ তীব্ৰ আলোড়নত ভাগি পৰে। সি হকহকাই কান্দি পেলায়। মাক মৰাৰ সময়ত, লাভণ্যপ্ৰভা মৰাৰ সময়ত দেউতাকৰ আদৰ্শেৰে সিও দৃঢ় হ’বলৈ বিচাৰিছিল; কিন্তু নোৱাৰিলে। বহুতো উজাগৰী নিশা সি মাকৰ কাৰণে, লাভণ্যপ্ৰভাৰ কাৰণে হিয়াধুনি কান্দিছে দেউতাকে ক’ব নোৱাৰাকৈ। আজিও সি দেউতাকৰ আদৰ্শেৰে দৃঢ় হ’বলৈ বিচাৰিছিল। অমিয়াৰ ওচৰত পুৰুষ হ’ব বিচাৰিছিল, কিন্তু সি এতিয়া অনুভৱ কৰিছে দেউতাকৰ আত্মাই যি এটা ৰূপত

অৱতীৰ্ণ হৈছে সেই অৱস্থাত উপনীত হ'বলৈ তাক আৰু বহুতো দিন লাগিব। দেউতাক মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীৰ স্থিতপ্ৰজ্ঞতা সি ইমান সহজে লাভ কৰিব নোৱাৰে। তাৰ দেউতাকৰ অন্তৰৰ মানুহটো মৰি গৈছে। ভাগৱত, গীতা, দৰ্শনৰ প্ৰগাঢ় জ্ঞানে, ভগৱৎ প্ৰাপ্তিৰ চিন্তাই আৰু বাহ্যিক হেঁচাৰ তীব্ৰতাই তেওঁৰ অন্তৰৰ মানুহটোক নিঃশেষ কৰি পেলাইছে। দুখকো আশীৰ্বাদ বুলি ল'ব পৰা সামৰ্থ্য আত্মাই লাভ কৰিছে।

সুনন্দ লাহে লাহে বহাৰপৰা উঠিল। সি বৰ অবসন্ন হৈ পৰিছে। ইমান দুৰৱপৰা আহিয়ে ঘৰত এই এটা পৰিস্থিতিৰ সন্মুখত পৰি মনৰ সকলো ক্লান্তি সি পাহৰি গৈছিল। এইবাৰ সি পোনছাতেই অমিয়াৰ ওচৰলৈ যাবগৈ। অমিয়াক সি মৰমেৰে সাত্বনা দিব। অমিয়াই তাক চাগে কি বুলি ভাবিছে। অমিয়াক সি এইবাৰ বুজাই দিব বেদনাৰ আঘাতক সহজভাৱে ল'ব নোৱাৰা সিও এজন বৰ সাধাৰণ মানুহ। দেউতাকৰ দৰে অতিমানৱ নহয়।

বাৰীৰপৰা সি ঘৰৰ ফালে আঙুৱাই আহিল। ঘৰখন এতিয়া বৰ নিজুম হৈ পৰিছে। অভিনয় শেষ হোৱাৰ পিছৰ নিবিড় নীৰৱতাই যেন পৰিবেশটো আচ্ছন্ন কৰি পেলাইছে। দেউতাকৰ লগত বাৰাণ্ডাত বহি থকা মানুহকেইজনো উঠি গৈছে। তেওঁলোকৰ লগত বোধকৰোঁ দেউতাকো কৰবালৈ ওলাই গ'ল।

ইতিমধ্যে সুনন্দ আহি আহি দেউতাকৰ কোঠাৰ ওচৰ পালে। গধূলিৰ একাৰে দেউতাকৰ কোঠাটো বুৰাই পেলাইছে। হঠাতে কোঠাটোৰ সেই পাতল একাৰখিনিযে যেন শব্দ কৰি উঠিল আৰু সেই শব্দটো তাৰ উচুপনিৰ শব্দ যেন অনুমান হ'ল। এই উচুপনিৰ শব্দটো দেউতাকৰ কোঠাৰপৰাই ভাঁহি আহিছে। বৰ সন্তপ্ৰণে সি কোঠাটোৰ ভিতৰলৈ চাই পঠিয়ালে। কোঠাটোৰ ভিতৰত সি যিটো দৃশ্য দেখা পালে সেয়া তাৰ বহু সময়লৈ বিশ্বাস নহ'ল। ধূসৰ একাৰৰ মাজত সি দেখা পালে তাৰ দেউতাকে

এটা অকণমান শিশুৰ দৰে কান্দিব ধৰিছে। তেওঁৰ কোঠাটোত ওলোমাই যোৱা বুৰুলৰ ফটোখনলৈ চাই থাকি বৰ অসহায়ভাৱে মুকুন্দ চক্ৰবৰ্তীয়ে কান্দিব ধৰিছে সংগোপনে। কোনোবাই শুনাৰ ভয়ত বৰ চেপা মাতটোৰে কন্দা তেওঁৰ কান্দোনৰ তীব্ৰ শব্দবোৰ তাৰ বুকুত একো একোপাত শেল যেন হৈ প্ৰবেশ কৰিলে।

সি আৰু আঙুৱাব নোৱাৰিলে। দেউতাকৰ কি যে এক ভীষণ কষ্ট হৈছে সেয়া তাৰ উপলব্ধি হৈছে। বৰ সন্তপ্ৰণে সি পিছুৱাই আহিল। তাৰ ভাব হ'ল, দেউতাকে তাক দেখিলেই ভীষণ লাজ পাব। তাৰ সন্মুখত তেওঁ বৰ কৰুণভাৱে ধৰা পৰি যাব। সুনন্দই এইবাৰ পাৰেমানে নিজক লুকুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিলে।

—অসম বাণী : এপ্ৰিল, ১৯৭০

বানপ্রস্থ

—মাষ্টৰ বাবু চাওঁ অকণমান দুৱাৰখন খোলকচোন।”
বাহিৰত বতাহ বৰষুণ দি আছিল। বতাহৰ সোঁ সোঁ শব্দৰ
মাজেৰেই মাতটো ভাহি আহি মোৰ কাণত পৰিল। মই উঠি
গৈ দুৱাৰখন খুলি দিলোঁ। বাহিৰত বৰ একাৰ। ভালকৈ একো
মনিবই নোৱাৰি।

—মাষ্টৰ বাবু মই, মই শংকৰ।” কথাষাৰ কৈয়ে শংকৰ
দাস ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল।

—ইছ একেবাৰে যে বৰষুণত তিতিলে।”

—একো নহয় মাষ্টৰ বাবু। আমি ক্ৰমে এই প্ৰাকৃতিক
বস্তুবোৰৰ লগত সম্পৰ্ক পাতিবলৈ এবি দিছোঁ কিন্তু এইবোৰৰো
প্ৰয়োজন আছে। আমি ভয় কৰোঁ বৰষুণত তিতিলে অসুখ
হয় বুলি, কিন্তু এইবোৰক সহ্য কৰিব পৰা গুণ মানুহৰ থাকিব
লাগে।”

শংকৰক কথা পালে আৰু একোকে নেলাগে। যি কোনো
এটা কথা ওলালেই তাৰ ওপৰত দীঘল দীঘল লেকচাৰ। গতিকে
যেতিয়াই শংকৰৰ লেকচাৰ দীঘলীয়া হয় তেতিয়াই মই কথা
ক'বলৈ এৰোঁ। কথা ক'বলৈ ললে তেওঁ যে কোন প্ৰসঙ্গৰপৰা
ক'লে যায় তাৰতো ঠিক নাই। হোমিওপ্যাথৰ ক্ৰমোন্নতিৰপৰা
আৰম্ভ কৰি গীতাৰ কৰ্মযোগ কেতিয়া পায় কথা ক'লে খেয়াল
নেৰাখে শংকৰে।

কিন্তু শংকৰৰ প্ৰসঙ্গ আজি বৰ দীঘলীয়া নহ'ল। আজি
তেওঁক বেছ গুৰু গভীৰ যেন লাগিল। এটা প্ৰসঙ্গৰপৰা আন

এটা প্ৰসঙ্গলৈ নোযোৱাকৈ শংকৰে গভীৰ স্বৰে ক'লে—এটা বিশেষ
কাৰণত এই বাতিখন আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিলোঁ মাষ্টৰ বাবু।
বাইদেউ আছেনে?

—আছে বহকচোন, আপুনি দেখোঁ থিয় দিয়ে থাকিল।
শংকৰ বহিল। ইতিমধ্যে কাৰেবী আমি বহি থকা কোঠাটোলৈ
সোমাই আহিল।

—আহক বাইদেউ, আপোনাৰ কথা এইমাত্ৰ সুধিছিলোঁ। বাপু-
কণৰ ভালনে?

—‘ভালেই’ সি অলপ আগতে শুলে। কাৰেবীয়ে উত্তৰ দিলে।

—মই আপোনালোকক মাত লগাবলৈহে আহিলোঁ। মই
ইয়াৰপৰা যামগৈ।

—কিয় আপুনিচোন কৈছিল যে ঠাইখন মোৰ বৰ ভাল লাগিছে।
মই মৰাৰ আগলৈ এই ঠাইখন নেৰোঁ। মই উৎসুক হৈ
সুধিলোঁ।

থাকিম বুলিতো ভাবিছিলোঁৱেই, কিন্তু থকা আৰু নহ'ব
মাষ্টৰ বাবু। জানেই দেখোঁ ‘Man proposes, God disposes’.

শংকৰৰ কথাবোৰ শুনি কাৰেবী আৰু মই আচৰিত হলোঁ।

—কিন্তু তুমিতো আগতে এদিনো এনেকুৱা ধৰণৰ কথা কোৱা
নাছিল। তৎক্ষণাত এনে এটা সিদ্ধান্ত লৈ পেলোৱা কিয়? কাৰে-
বীয়ে সুধিলে।

—এইবোৰ বহুত কথা বাইদেউ। এই ঠাইখনেও মোক
আমুৱালে। সুখ-শান্তি বিচাৰি ইখনৰ পাছত সিখন ঠাইলৈ
আহিছোঁ। নাই, সকলোতে একে। মোৰ ইয়াত আৰু থকা
নহ'ব। মই যাবই লাগিব।

কথাবোৰ শুনি কাৰেবীৰ কপালৰ গাখি থুপ খালে, তেওঁ
আৰু একো নুসুধিলে। শংকৰক অকণমান বহিব কৈ তেওঁ

ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল। কোঠাটোত শংকৰ আৰু মই অকলে। শংকৰে এইবাৰ মোলৈ চাই পুনৰ আৰম্ভ কৰিলে—মই সকলো কথা আপোনাক ভালদৰে বুজাই ক’ব নোৱাৰিম। মোৰ ডায়েৰীটো আপোনাৰ ওচৰত এৰি যাম। ইচ্ছা হ’লে আপুনি সেইটো পঢ়ি চাব। আপুনি গল্প, চৰিত্ৰ লিখা মানুহ। আপোনাৰ কেতিয়াবা কিবা কামত আহিব পাৰে। ডায়েৰীটো মোৰ লগত নেৰাখোঁ। কাৰণ সেইটো লগত ৰাখিলে এইবোৰ কথালৈ মনত পৰিব। মই অতীত ৰোমন্থন কৰিবৰ ইচ্ছা নকৰোঁ। মই মোৰ সমস্ত অতীতক বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত দলিয়াই দিব বিচাৰোঁ।”

কথা কৈ কৈয়ে শংকৰ দাস বহাৰপৰা উঠিল। ডায়েৰীটো মোৰ টেবিলত থৈ তেওঁ দুৱাৰমুখ পালেগৈ। ইতিমধ্যে কাৰেবীয়ে একাপ চাহ হাতত লৈ আহিছিল ভিতৰৰপৰা। শংকৰে চাহ নেখালে। দুয়োকে নমস্কাৰ জনাই শংকৰ একাৰৰ মাজে মাজেই তীব্ৰ বেগেৰে খোজ ল’লে। শংকৰ যোৱাৰ ফালে কাৰেবী আৰু মই বহু সময় চাই থাকিলোঁ। মানুহজন বাক সঁচাকৈয়ে পাগল নেকি?

মানুহজনে যেতিয়াই যি খুচী তাকে কৰে। কাৰেবীয়ে ক’লে।

শংকৰ দাসে ক্ষন্তেকৰ ভিতৰতে মোৰ মনটো ওলট-পালট কৰি দিলে। এসময়ত মানুহে শংকৰক বলিয়া বুলি উপহাস কৰিছিল। তেনেহ’লে সঁচাকৈয়ে শংকৰ বলিয়া নেকি? মানুহজনৰ লগত মোৰ এটা ভাল সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠাৰ বেছিদিন হোৱা নাই। অৱশ্যে মানুহজনৰ সৈতে মোৰ চিনাকী কিছু পুৰণি। মানুহজনৰ কথাবোৰ শুনি প্ৰথমতে ময়ো বলিয়া বুলিয়ে অনুমান কৰিছিলোঁ। মানুহজনে মোৰ লগত এটা সহজ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাৰ অলপ দিন পিছতেই মোক এদিন সুধিছিল—মাষ্টাৰ বাবু আপুনি তো গুণী, বয়সিয়াল মানুহ। এটা কথা সোধোঁ আপোনাক, মায়া মোহ এৰি মানুহ নিৰ্মোহ হ’ব পৰাৰ সমান সুখ বোধহয়

ক’তোৰে নাই। মানুহে সেইটো স্তৰত কেনেদৰে উপনীত হ’ব পাৰে, তাৰ বিষয়ে আপুনি ক’বাত কিবা পাইছেনে?

পঢ়া দিনত দৰ্শনৰ ছাত্ৰ মই নাছিলোঁ, জানে শংকৰ দাসে। আধ্যাত্মিকতাৰ প্ৰতিও মোৰ স্পৃহা বৰ বেছি নহয়।

শংকৰে হাঁহি হাঁহি সিদিনা গুচি গৈছিল। তেওঁ অকণো আহত হোৱা নাছিল। তাৰ পাছতো শংকৰে এনে ধৰণৰ কথাবোৰ পাতিছিল। প্ৰথমতে মই আলোচনাত একো গুৰুত্ব দিয়া নাছিলোঁ। সেইবোৰ শুনি শুনি মানুহে তেওঁক অৰ্ধ উন্মাদ আখ্যা দিয়া কথা-টোৰ সত্যতা অনুভৱ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলোঁ। কিন্তু লাহে লাহে মই দেখিলোঁ শংকৰ দাসৰ পৰিচিতি অকল হ্যানিমেণৰ মাজতেই আবদ্ধ নহয়; ক্যামু ছাত্ৰে, মুজিব, চাৰাভাই, ৰবীন্দ্ৰনাথ, শংকৰাচাৰ্য্য—প্ৰত্যেকৰে লগত তেওঁৰ পৰিচয় বৰ নিবিড়।

শংকৰ দাসৰ প্ৰতি থকা মোৰ ধাৰণা লাহে লাহে বদলিবলৈ ধৰিলে। মানুহে কৈছিল শংকৰ অহংকাৰী, শংকৰ উন্মাদ। এজন সাধাৰণ মানুহৰ দৃষ্টিত শংকৰ উন্মাদ বুলি পৰিগণিত হোৱাৰ কাৰণ অৱশ্যে আছিল। কাৰণ সকলো সময়তে তেওঁ বৰ চিৰিয়াচ। কেতিয়া কি কৰে খেয়াল নেৰাখে। যেনেকৈ পায় তেনেকৈ ঘূৰি ফুৰে। সৰু সৰু মানুহবোৰৰ লগত ডাঙৰ ডাঙৰ কথা আলোচনা কৰে। সিহঁতে একোকে বুজি নোপোৱা কথা। তেওঁৰ ওচৰলৈ প্ৰথমে বহুত মানুহেই আহিছিল। এই অঞ্চলত এজন ভাল চিকিৎসক নাই। তেওঁৰ হোমিওপ্যাথিক চিকিৎসা ল’বলৈ অহা মানুহক তেওঁ অতীষ্ঠ কৰিহে এৰিলে। মানুহকতো প্ৰশ্ন সুধি হাৰাশাস্তি কৰিবই, তাৰ লগতে আকৌ তত্ত্বপূৰ্ণ দাৰ্শনিক আলোচনা। মানুহে তেওঁৰ কাষলৈ আহিবলৈও ভয় কৰা হ’ল। ক’বতো নোৱাৰি ঔষধ বুলি বেমাৰীক কি খাবলৈ দি মাৰে।

কিন্তু শংকৰ দাস আছিল সঁচাকৈয়ে এজন ভাল চিকিৎসক।

এবার বাপুকণৰ এটা টান বেমাৰ হৈছিল। কাৰেবীৰ চকুত টোপনি নাই। ঘৰখনৰ একমাত্র ল'ৰা। কেবাজনো ডাক্তৰ লগালোঁ। নাই, একো ফল নিদিয়ে কাৰো ঔষধে। কাৰেবী বলিয়াৰ দৰে হ'ল। এদিন হঠাতে আহি ওলাল শংকৰ দাস। নিজেই উপ-যাচি তেওঁ আৰম্ভ কৰিলে বাপুকণৰ চিকিৎসা। মোৰ অৱশ্যে তেওঁৰ ওপৰত বৰ বেচি আস্থা নাছিল। কিন্তু ঔষধ ব্যৱহাৰ কৰাৰ পাছত বাপুকণৰ অৱস্থা ভালৰ ফালে আহিব ধৰা দেখি মানুহজনলৈ মোৰ কিবা এক গভীৰ শ্ৰদ্ধা জন্ম হ'ল। কাৰেবীয়েও তেওঁক দেৱতাৰ দৰে দেখিবলৈ ধৰিলে। শংকৰৰ চিকিৎসাত বাপুকণ ভাল হোৱা বুলি জনাৰ পাছত এই অঞ্চলত শংকৰৰ এক নতুন প্রতিষ্ঠা হ'ল। শংকৰক মই এদিন কলোঁ—আপোনাৰ সঁচাকৈয়ে চিকিৎসাত হাত আছে দাস। এই কথা মই শতমুখে স্বীকাৰ কৰিম। কিন্তু আপুনি আপোনাৰ সকলোখিনি প্রচেষ্টা চিকিৎসাতেই খটোৱা হ'লে।”

শংকৰে হাঁহিলে।—বুজিছে মাষ্টৰ বাবু, চিকিৎসাৰ প্রতি মই বৰ বীতশ্ৰদ্ধ হৈ পৰিছোঁ। মই নিজৰ ওপৰত থকা সকলো আস্থা হেৰুৱাই পেলাইছোঁ।”

এইবোৰত আপুনি মনপুতি লাগক। আপোনাৰ দৰ্শন-চৰ্শন বোৰ বাদ দিয়ক। পৰলৌকিক চিন্তাৰ সময় যথেষ্ট আছে আপোনাৰ।”

হঠাতে গভীৰ হৈ শংকৰে কৈছিল—নাই, নাই, মই এৰিব নোৱাৰোঁ। দৰ্শনৰ প্রতি, আধ্যাত্মিকতাৰ প্রতি মোৰ যি আগ্ৰহ সোমাই গ'ল, তাক মই এৰিব নোৱাৰোঁ। মই মৃত্যুৰ বহস্যৰ মাজলৈ সোমাই যাব বিচাৰিছোঁ মাষ্টৰ বাবু। মই প্রেম-প্ৰীতি, জাগতিক সকলো মায়া বন্ধন ত্যাগ কৰি এদিন আৱিষ্কাৰ কৰিম মৃত্যু কি? এইবোৰ বহুত কথা মাষ্টৰ বাবু। মই কিয় নিজৰ ঠাই এৰি এনেদৰে বেদুইনৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিছোঁ, এইবোৰ

বহুত কথা। শুনিব, শুনিব মাষ্টৰ বাবু। কি ঘটনাই মোক এনে কৰি তুলিলে আপুনি শুনিব।”

তাৰ পাছত এদিন শংকৰ দাসে মোক সকলো কথা কৈ গৈছিল। শংকৰে এনেদৰে আৰম্ভ কৰিছিল—মোৰ একমাত্র ভাইৰ মৃত্যুৰে মোক এনে কৰি তুলিলে মাষ্টৰ বাবু। মোৰ জীৱনলৈ বেদনাৰ তুফান এবাৰেই অহা নাছিল, আহিছিল কেবা-বাৰো। মই মাক হেৰুৱাইছিলোঁ, দেউতাক হেৰুৱাইছিলোঁ। কিন্তু এইবোৰক এৰিও ভাইটিৰ মৃত্যুৰে মোৰ মনত যি গভীৰ বেথা-পাত কৰি গ'ল, সি আজিও মচিব নোৱাৰা হৈ আছে। মই পাগল হৈ যোৱা হ'লে ভাল আছিল। ইমান দুখৰ মাজতো মই প্ৰাণ খুলি হাঁহিব পাৰিলোঁহেঁতেন, চিঞৰি চিঞৰি কান্দিব পাৰিলোঁহেঁতেন। শূন্যতে হয়তো তাৰ প্রতিমূতিকো দেখা পালোঁহেঁতেন। কিন্তু মই পাগল নহ'লোঁ। বেদনাৰ বিষাক্ত কীট বুকুৰ মাজত লৈ জীয়াই থাকিলোঁ। জানে মাষ্টৰ বাবু, এজনেই আছিল মোৰ ভাইটি। হঠাৎ এদিন কিবা অচিন বেমাৰ আৰম্ভ হ'ল তাৰ। মই নিজে তেতিয়া চিকিৎসা শিকিবলৈ আৰম্ভ কৰিছোঁ। জানে-ইতো দৰ্শন আৰু দাৰ্শনিকৰ প্রতি মোৰ টান কিমান প্ৰগাঢ়। হ্যানিমেণৰ দৰে দাৰ্শনিক এজনৰ চিকিৎসা পদ্ধতিয়ে তেতিয়া মোক বৰকৈ আকৃষ্ট কৰিছিল। যথেষ্ট ওকত্ব দি মই সেই চিকিৎসা বিদ্যা আয়ত্ত কৰিছিলোঁ আৰু মোৰ সেই বিদ্যা প্ৰথম খটুৱালোঁ ভাইটিৰ ওপৰত। ক'তা সিতো ভাল নহ'ল। দিনে দিনেটোন বেচিহে হ'ল। তাৰ বেমাৰৰ প্রতিটো লক্ষণ ভালদৰে বিশ্লেষণ কৰোঁ গোটেই ৰাতি উজাগৰে থাকি, কিতাপ পঢ়ো। ঔষধৰ ব্যৱস্থা কৰোঁ। সি কিন্তু ভাল নহ'ল। অৱশেষত ডাক্তৰ আনিবলোঁ। ডাক্তৰে তাক পৰীক্ষা কৰি ক'লে ইতিমধ্যে বহুত পলম হৈ গ'ল। তথাপিতো শেষবাৰৰ কাৰণে এবাৰ চেষ্টা কৰি চাবলৈ তেওঁ ৰাজী হ'ল। তাক হস্পিটেললৈ লৈ যোৱা হ'ল। তাৰ

ওপৰত চলালে ডাক্তৰে অস্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ। ডাক্তৰৰ ফালৰ পৰা সকলোখিনি প্ৰচেষ্টায়ে কৰা হ'ল। দুইখন হাতৰ আঙুলিত বেজীৰে চেলাইন সুমুৱাই দিয়া হ'ল। তেজ সুমুৱাই দিয়া হ'ল। নাকত লগাই দিয়া হ'ল অক্সিজেনৰ পাইপ। উঃ কি ভীষণ দৃশ্য মাষ্টৰ বাবু! জীয়াই থকাৰ প্ৰতি তাৰ কিযে অদম্য আগ্ৰহ। সকলো কণ্টকেই সি মূৰ পাতি ললে। বোধকৰোঁ জীয়াই থকাৰ অদম্য হেঁপাহে তাক সকলো দুখ-কণ্টকে সহ্য কৰিব পৰা কৰি তুলিছিল। কিন্তু অৱশেষত এদিন সি ভাঙি পৰিল। হয়তো তাৰ অন্তৰে কিবা গম পাইছিল। সেহাই সেহাই এদিন সি মোক ক'লে 'ককাইদেউ মই আক বাচি নুঠিম। ভগৱানে মোক বৰ কণ্ট দিছে। মইতো কাহানিও ভগৱানক অৱজ্ঞা কৰা নাই! কিন্তু মই ইমান কণ্ট মূৰ পাতি লব লগা হ'ল কিয়?' ক্ষতকৰৈ সি পুনৰ কৈছিল—ভগৱান-চগৱান একো নাই ককাইদেউ, একো নাই।

সঁচা, মই উপলব্ধি কৰিছিলোঁ ভগৱান নোহোৱাটোৱে বোধকৰোঁ সঁচা। তাৰ মৃত্যুৰ পাছত চকুলো টুকি টুকি মই বহুদিন ভাবিলোঁ ভগৱান থকা হ'লে সি ইমান কণ্ট নেপালেহেঁতেন। মানুহ মৰে, কিন্তু ইমান অসহনীয় যন্ত্ৰণা, কণ্ট খাই কিয় সি মৰিব লগা হ'ল? মৃত্যুৰ যন্ত্ৰণা, তাৰ ওপৰত পুনৰ বাহিৰৰপৰা ডাক্তৰে প্ৰয়োগ কৰা এইবোৰ যন্ত্ৰণা আপুনি দেখিলে সহ্য কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন মাষ্টৰ বাবু। সেই দৃশ্য আপুনি চাই থাকিব নোৱাৰিলেহেঁতেন।"

শঙ্কৰে কান্দি পেলাইছিল। এটা সৰু ল'ৰাৰ দৰে চকু মচি মচি সি কৈছিল—তাৰ মৃত্যুৱে মোৰ সকলো চিন্তাকে ওলট-পালট কৰি দিলে। মই বহুসাবাদী দাৰ্শনিক হোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিলোঁ। যি ভগৱানৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে মোৰ ভাইটিয়ে সন্ধিহান হৈছিল, সেই ভগৱানৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে মই জানিবলৈ আগ্ৰহী হৈ উঠিলোঁ।

তাৰ মৃত্যুৰ পাছত মই বহুতো কিতাপ পঢ়িছোঁ, বহুতো তথ্য সংগ্ৰহৰ চেষ্টা কৰিছোঁ। মই জানিব বিচাৰিছোঁ মৃত্যু কি?

এইজনেই শঙ্কৰ। সকলোৱে উন্মাদ আখ্যা দিয়া শঙ্কৰ। তাৰ জীৱনৰ সেই ইতিহাস কৈ কৈ সি কৈছিল—“তাৰ পাছৰপৰাই মই এইবোৰ ত্যাগ কৰাৰ চেষ্টা কৰিলোঁ। এই যে মায়া-মোহ। মায়া-মোহ অত্যাধিক নথকাহেঁতেন ভাইটিৰ মৃত্যুত মই ইমান বেদনা অনুভৱ নকৰিলোঁহেঁতেন। চিকিৎসা আদিৰ প্ৰতিও মই বীতশ্ৰদ্ধ হৈ পৰিলোঁ। জানে মাষ্টৰ বাবু, মোৰ মাজে মাজে নিজকে দোষী দোষী যেন লাগে। জানোচা মই চিকিৎসা আৰম্ভ কৰাটোৱে তাৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হ'ল। এনেবোৰ ভাবেও মোক প্ৰায়ে আমনি কৰা হ'ল।”

কিছুদিন পাছত মই শংকৰৰ ডায়েৰীটো পঢ়িছিলোঁ; সেইটো পঢ়াৰ পাছত আক বহুতো কথা মই জানিছিলোঁ। সেই ডায়েৰীৰ পাতত আচৰিত হব লগা বহু কথা আছিল। শংকৰে লিখিছিল, সি ইখনৰ পাছত সিখন ঠাই ঘূৰি ফুৰিছিল আৰু যেতিয়াই মানুহৰ মায়া-মোহে তাক বান্ধিবলৈ উপক্ৰম কৰিছিল, তেতিয়াই তাৰ-পৰা পলাইছে। মানুহৰ মৰমক সি ভয় কৰে। কাৰণ এই মৰমে তাক বিশ্বাসঘাতকতা কৰিছে কেবাবাৰো। এজনী ছোৱালীয়ে তাক নিষ্ঠুৰভাৱে প্ৰতাৰণা কৰিছে। সি অত্যন্ত মৰম কৰা ভাইটিয়ে তাক এৰি গুচি গৈছে। সেয়ে মৰম কৰা মানুহৰপৰা সি আঁতৰি থাকিব বিচাৰে, আকৌ মায়া-মোহৰ খেলত নপৰিবৰ বাবে। কিন্তু প্ৰতিখন ঠাইতে কিছুদিন বোৱাৰ পাছত তাক মৰম কৰা মানুহ ওলায়। আৰু যেতিয়াই মানুহবোৰে তাক মৰম কৰিবলৈ ওলায় তেতিয়াই সি তাৰপৰা পলাই আহে। এই ঠাইখনতো তাৰ কিছুদিন বেছ ভালভাৱেই গৈছিল। মানুহে তাক উন্মাদ বুলি কোনোৱে মৰম কৰা নাছিল। উপহাস কৰিছিল। কিন্তু বাপুৰূপক চিকিৎসা কৰি ভাল কৰাৰ পাছত তাক এই

অঞ্চলৰ মানুহবোৰে আপোন কৰি বুকুত সাৰটি লবলৈ ওলাল ।
 যি নাৰীৰ মৰমক সি ভয় কৰে সেই নাৰীৰ মৰমো তাৰ জীৱনলৈ
 অহাৰ উপক্ৰম হ'ল । সি জানে নাৰীৰ মনৰ মৰমৰ তুলাচনীত
 সদায় হেৰফেৰ । কেতিয়া কমে, কেতিয়া বেচি হয় আৰু কেতিয়া
 নোহোৱা হৈ গৈ মৰম নিষ্ঠুৰতাত পৰিণত হয় তাৰ ঠিক নাই ।
 সেয়ে কোনো নাৰীৰ মৰমৰ ওপৰতো তাৰ আস্থা নাই ।

শেষৰ পাতটোত শংকৰে লিখিছিল—মুহ নিৰ্মোহ হোৱাৰ,
 সুখী হোৱাৰ, নিজকে সম্পূৰ্ণ ৰূপে পোৱাৰ এটাই মাত্ৰ পথ আছে—
 সেই পথ হ'ল মৰম কৰা মানুহবোৰৰপৰা যিমান পৰা যায়
 তিমান দূৰলৈ আঁতৰি যোৱা । পৰাধীনতাৰপৰা স্বাধীনতালৈ,
 বন্ধনৰপৰা মুক্তিলৈ যোৱাৰ এয়াই প্ৰশস্ত পথ ।